

Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com.tr

Web: www.uidergisi.com.tr

Türkiye’de Uluslararası İlişkiler Disiplininin Uzak Tarihi: Hukuk-ı Düvel (1859-1945)

Boğaç EROZAN*

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Bilgi Üniversitesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü

Bu makaleye atıf için: Erozan, Boğaç, “Türkiye’de Uluslararası İlişkiler Disiplininin Uzak Tarihi: Hukuk-ı Düvel (1859-1945)”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 11, Sayı 43 (Güz 2014), s. 53-80.

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği’ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*’de yayımlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Türkiye’de Uluslararası İlişkiler Disiplininin Uzak Tarihi: Hukuk-ı Düvel (1859-1945)

Boğaç EROZAN*

ÖZET

Türkiye’de Uluslararası İlişkiler disiplininin tarihine ilişkin çalışmaların azlığı nedeniyle kaleme alınmış olan bu makalede, disiplinin uzak tarihine ilişkin verileri ortaya çıkarmaya yönelik bir çabanın yanı sıra disiplinin gelişim çizgisini anlamaya yönelik bir gayret de söz konusudur. Uluslararası İlişkiler dersleri ders programlarına, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren hukuk-ı milel ve hukuk-ı düvel olarak girmiş ve hukuk-ı düvel adıyla erken Cumhuriyet dönemi yükseköğretimine ulaşmıştır. Sonrasında dersin adı, Devletler Hukuku olarak oturmuş ve 1945’e böyle gelinmiştir. Makalede, gerek Osmanlı gerek erken Cumhuriyet döneminde okutulan konuya ilişkin ders kitapları temel inceleme malzemesi olarak alınmış ve Uluslararası İlişkiler disiplininin hem kavramsal hem de kurumsal tarihinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Bunlardan başka, Osmanlı’dan erken Cumhuriyet dönemine, derslerde işlenen başlıca temalar ve yaklaşımların değişim ve dönüşümü üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası İlişkiler, Disiplin Tarihi, Hukuk-ı Düvel, Devletler Hukuku, Türkiye.

A Distant History of the International Relations Discipline in Turkey: International Law (1859-1945)

ABSTRACT

What urges this article is the curious dearth of research on the history of international relations discipline in Turkey. The article aims to shed light on the factual historical development as well as the line of progress that the discipline has taken from 1859 to 1945. The courses on international relations were called international law in the curricula of Ottoman higher education institutions. International law became the standard course in which professors actually taught international relations. A study of textbooks on international law, both from the Ottoman period and early Republican Turkey, provided ample opportunities to recover the conceptual history of the discipline. Meanwhile, it was also possible to demonstrate the institutional history and development of the discipline with respect to courses and professors. Last but not the least, some themes, subjects and major changes in the content of the courses over time have been uncovered.

Keywords: International Relations, Disciplinary History, International Law, Turkey

---

* Yrd.Doç.Dr., Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul. E-posta: berozan@bilgi.edu.tr.

Giriş

Türkiye’de Siyaset Bilimi disiplini, Anayasa Hukuku ve Kamu Hukuku’nun içinden doğmuştur. Siyaset Bilimini örneğin Amerika’da önceleyen disiplin, temelde ahlak felsefesi (*moral philosophy*) iken Türkiye için bu, eski adlarıyla söylersek “hukuk-1 esasiye” ve “hukuk-1 amme” idi. Uluslararası İlişkiler disiplininin tarihine baktığımızda, bu alanın da yine hukuk alanı içerisinde yer alan “hukuk-1 düvel” yani “devletler hukuku” alanından türediğini görmekteyiz. Hukuk-1 düvelin bazen içinde bazen ondan ayrı yer almış olan Tarih-i Siyasi’yi de yine Uluslararası İlişkiler disiplininin tarihine yerleştirebiliriz. Bu yazıda özelden Tarih-i Siyasi öğretimının gelişim tarihine girilmeyecek; ana alan hukuk-1 düvel merkez alınacaktır. Türkiye’de hukuk-1 düvelin gelişim tarihine ilişkin derli toplu bir yayın bulunmadığından, çalışmanın bu alana katkısının daha çok olabileceği değerlendirilmiştir. Yine de ileride görüleceği üzere siyasi tarih, hukuk-1 düvelin içerisinde de önemli bir yer tutmuştur. Bu konuya sırası geldiğinde temas edilecektir. Bu konuya ilişkin bir tarihçe denemesi, Haluk Ülman tarafından yapılmıştır.¹ Bu yazıda, Mülkiye’de Uluslararası İlişkiler eğitimine ilişkin ilk derslerin başladığı 1859’dan 1945’e kadar olan dönem ele alınacaktır. Başlangıç noktası, Emin Efendi tarafından Mülkiye’de verilen uluslararası ilişkilere ilişkin ilk derstir. Ne yazık ki Emin Efendi’nin bu derste okuttuğu malzemeye ulaşmak mümkün olmamıştır. Çalışmanın nihai dönem sınırı ise 1945 yılıdır. Çalışmanın bu tarihle sınırlandırılmasının birkaç nedeni vardır: Birleşmiş Milletler’in kuruluşu ve Türkiye’de demokrasiye geçiş, devletler hukuku ders kitaplarının yaklaşımlarında bütünsel bir kırılma değilse de, ciddi bir değişimi beraberinde getirmiştir. 1945 yılı, derslerde burada sunulan malzemeye göre önemli farklılıklar görülmeye başlanan bir yıldır. Oluşmakta olan Uluslararası İlişkiler disiplinine demokrasi kavramının damga vurmaya başlaması kısa bir süre içinde Türkiye’nin Soğuk Savaş içerisindeki yeriyle birlikte Amerikan sosyal bilim yaklaşımlarının benimsenmesine doğru bir açılıma da yol açacaktır.

Çalışmada önce Türkiye tarihinde hukuk-1 düvelin kavramsal tarihi ve zaman içerisinde kavrama ilişkin değişim ve devamlılıklar gösterilecek; sonra hukuk-1 düvelin kurumsal tarihi, hangi okullarda kimler tarafından okutulduğu ortaya çıkarılacak; son olarak da, incelenen tarihsel süreçteki tematik bazı devamlılıklar ve değişimler ele alınacaktır. Çalışmanın ana malzemesini, temelde ders kitapları oluşturmaktadır. Uluslararası ilişkilere ilişkin erken dönem, hele Osmanlı son dönemi ders kitaplarına herkesçe ulaşmanın güçlükleri göz önüne alınarak bu yaklaşımın verimli olacağı değerlendirilmiştir.

Kavramsal Tarih

Uluslararası İlişkiler disiplininin tarihine ilişkin en karmaşık mesele, belki de kavramsal tarih alanında karşımıza çıkmaktadır. Uluslararası ilişkiler kavramına bir terim olarak sıklıkla rastlamak için 1950’leri beklemek gerekecektir. Ancak elbette uluslar arası-

1 Haluk Ülman, “Türkiye’de Siyasi Tarih Yazıcılığı ve Siyasi Tarihçilerimiz”, *Türkiye’de Siyasi Tarihin Gelişimi ve Sorunları Sempozyumu*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2006, s.23-48.

daki ilişkilere ait referanslara çok daha erken rastlanabilmektedir. Uluslararası ilişkilerini Osmanlı’nın geç dönemlerinde birbiri ardına yapılan antlaşmalarla fiilen sürdüren Osmanlı devletinde uluslararası ilişkiler anlamında kullanılan tek ve tutarlı bir kavrama rastlanmaz. Eski ifadeyle söylemek gerekirse, “beynelmîlel münasebat” kavramına değişik yayınlarda rastlanılmaktadır. Ancak bu yayınların büyük çoğunluğu bugün Devletler Hukuku veya Uluslararası hukuk adı verilen alanda yer alıyordu. Hukuk-ı mîlel, hukuk-ı düvel, hukuk-ı beyneddüvel, uluslararası ilişkilerin en fazla yazılıp çizildiği alanlardı.² Dolayısıyla tek bir terim yerine bir terimler ailesinden söz etmek daha uygun olacaktır. Bu ailenin düşünsel haritası, hem İslam kültüründen hem de Batı’dan beslenen bir damar üzerine oturuyordu.

İslam’ın genişlemeye başladığı dönemde Müslüman olmayan topluluklarla Müslümanların ilişkilerini düzenleyen bir külliyat da gelişmeye başlamıştı. Biyografi alanında sınırlı bir kelime olarak kullanılan Siyer, fıkhıta da kendisine yer bulmuş, örneğin Şeybani’nin *Siyer-i Kebir*’i birçok yazar tarafından Grotius’u yüzyıllarca önceleyen bir savaş hukuku kitabı olarak nitelendirilmiştir.³ İmam Serahsi tarafından şerh edilerek ünlenen bu eserde, detaylı bir şekilde savaş öncesi, sırası ve sonrasına ilişkin durumlar ve davranış kodları anlatılmaktadır.⁴ Özellikle Hanefi fıkıhçıların katkısıyla Darülharb ve Darüislam kavramları daha da yaygınlaşmış, neticede din temelinde bir uluslararası ilişkiler paradigması oluşmuştu. Müslümanların idaresi altındaki yerler Darüislam, geri kalanı Darülharb olarak tanımlanmaktaydı.⁵ Ancak Darülharb olan yerlere savaş açılması için koşullar konulmuştur: Bu topraklardakilerin savaşa hazırlanması, dostane ilişkileri kesmesi, elçilere ve davetçilere zarar vermesi, nihayet savaş açması onlarla savaş hali doğurur.⁶ Osmanlı’da Hanefi fikhının hâkim durumda bulunduğunu düşünürsek, bu anlayışın uzun dönem devam ettiği söylenebilir. Örneğin Napolyon’un Mısır’ı işgaline kadar Fransa ile ilişkilerde ciddi bir bozulma yaşanmamasına rağmen 1798’de Fransa’ya savaş ilan edilirken hazırlanan beynamede “Fransalunun bilâ sebep bağteten [sebebsiz ve ansızın] zuhur eden taarruz ve adavetine [düşmanlığına] şer’an mukabele lazım geldiğinden... Fransa aleyhine gaza ve cihad cami-i müslimine farz-ı ayn [tüm Müslümanlarca farz] olduğu mukarrer [kararlaştırılmış]” kabul edilmiştir.⁷ Dolayısıyla Fransa’ya savaş açılırken eskiden beri Hanefi fikhında belirlenmiş savaş gerekçesinin “şer’an” ortaya çıktığı vurgulanmıştır. Asıl ilginç olan aynı beynamede, Cemil Bilsel’in dikkatimizi çektiği üzere, ilk kez “hukuk-ı mîlel” referansına rastlanıyor olmasıdır.⁸ Fransa’nın Mısır’a müdahalesi “hukuk-ı milele” ve “beyneddevleteyn mer’i olan kavaid-i mutebereye mugayir bir keyfiyet [iki dev-

2 Araççada *mîlel*, milletler; *düvel*, devletler demektir. *Beyneddüvel* ise devletlerarası anlamına gelir.

3 Majid Khadduri, *The Islamic Law of Nations: Shaybani’s Siyar –Siyarül Kebir*, Baltimore, Johns Hopkins University, 1966, s.39.

4 Ahmed Serahsi, *Mebcut*, Cilt 10, Mustafa Cevat Akşit (Der.), İstanbul, Gümüşev Yayınları, 2008.

5 Ahmet Özel, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı: Darüislam, Darülharb*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2011, s.81.

6 İbid., s.87.

7 Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt 6, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1974, s.552.

8 Cemil Bilsel, “Devletler Hukuku mu? Devletlerarası Hak mı?”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 6, Sayı 4, 1940, s.639.

let arasında geçerli olan kaidelere aykırı bir durum]” olarak görülmüştür.⁹ Yani aynı metinde bir klasik Hanefi fıkıh dairesinden Darülharb yaklaşımı olduğu gibi, bu çerçeveden farklı bir dil de kullanılmıştır. Uluslararası ilişkiler kavramına dair en eski resmi referans olan bu belge, uluslararası kaidelere yaptığı referansla, bunun arkasından gelecek benzer kullanımlara da kapı açmıştır. Nitekim Lütfi Tarihi’nde geçen 1827 tarihli bir belgede bu kez “hukuk-ı düvel” terimi kullanılmış; bundan sonra da hem hukuk-ı milel, hem hukuk-ı düvel kavramlarına sıklıkla rastlanır olmuştur.¹⁰

Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı, Batı ile ve özellikle Fransızca ile daha yakından ilgilenmeye başladığında, bu kavramlar bu kez Fransızca kitaplardan çevirilerde karşımıza çıkar. Fransızca’daki *droit international* kelimesini karşılamaya çalışan Osmanlı çevirmen ve müderrisleri, herkesçe kabul edilen bir karşılık bulmakta zorlanmışlardır. Bazen millet kelimesinin çoğulu olan *milel*; bazen devlet kelimesinin çoğulu olan *düvel*; bazen de milletlerarası demek olan *beyneddüvel* karşılıkları kullanılmıştır. İleride bahsedileceği üzere, Darülfünun, Mekteb-i Hukuk ve Mülkiye’nin müfredatına uluslararası ilişkiler dersi girdiğinde, bu dersin adı bazen Hukuk-ı Milel, bazen Hukuk-ı Düvel olmuştur. Ahmet Reşit [Turnagil] Bey’e göre, Münif Paşa, bu Fransızca terimi hukuk-ı düvel olarak yerleştiren kişidir.¹¹ Bu referans, Münif Paşa’nın 1299/1883 tarihli *Medhal-i İlm-i Hukuk* kitabında görülebilir.¹² Bu kitabın yayımından bir yıl sonra Hasan Fehmi Paşa’nın¹³ kitabının başlığında da aynı kullanım vardır: *Telbis-i Hukuk-ı Düvel*.¹⁴ Sürekli değilse de ağırlıklı olarak bundan sonra hukuk-ı düvel kavramına daha sık rastlamaktayız. Meseleyi biraz daha karmaşıklaştıran Fransızca kavram *Droit des Gens* olmuştur. Roma hukukundaki *ius gentium*’a göndermeyle türetilmiş olan bu kelime, İsviçreli Emerich de Vattel’in *Les Droit des Gens*’ı 1847’de çevrilirken a *Hukuk-ı Nas* olarak karşılanmıştır.¹⁵ Ottokar Schlechta’nın hazırladığı *Manuel Terminologique Français-Ottoman* sözlüğünde “droit de gens”, hukuk-ı milel şeklinde tercüme edilmiştir.¹⁶ İngilizce’den *International Law* ve

9 Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt 6, s.549-550.

10 Bilsel, “Devletler Hukuku mu? Devletlerarası Hak mı?”, s.639-640.

11 Ahmet Reşit [Turnagil], *Hukuku Umumiyei Düvel*, İstanbul, [Darülfünun] Hukuk Fakültesi Neşriyatı, 1932, s.10.

12 Münif Paşa, *Medhal-i İlm-i Hukuk*, İstanbul, Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, 1299/1883, s.9.

13 1877’de Mebusan Meclisi seçilen Hasan Fehmi Paşa, 1884’de Adliye Nazırı olmuştur. *Telbis-i Hukuk-ı Düvel*’in giriş bölümünde Sultan II. Abdülhamit’e hürmetle teşekkürler eden Paşa’nın bu kitabı, kitapta geçen bir cümle bahane edilerek 1894 yılında yasaklanmış, okullarda okutulmaktan men edilmiştir. Paşa aleyhine yapılan jürnalde, “...hâkimiyet ve istiklal-ı düvel bahsinde ihtilalat-ı dahiliyenin müddet-i medide imtidat ve ıstıdat ve ticaret-i mahalliyeinin bu yüzden hâlel-pezir olması düvel-i ecnebiyenin müdahalatını ve bilahare tasdik-i istiklallerine kadar gidebilmelerini istilzam edeceği” endişesi yer tutmuştur. Hasan Fehmi Paşa üzerine biyografik bilgi ve yasaklayıcı belgenin orijinalinin bir sureti için bkz. Ayten Can Tunalı, “Hasan Fehmi Paşa”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 46, 2009, s.75-76 ve eki.

14 Hasan Fehmi Paşa, *Telbis-i Hukuk-ı Düvel*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1300/1884. Ayrıca bkz. Seha Meray, “Türkiye’de Özellikle Son Yirmi Yılın Devletler Hukuku Yayınlarına Toplu bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, No.4, 1965, s.56.

15 Bilsel, “Devletler Hukuku mu? Devletlerarası Hak mı?”, s.639.

16 Ottokar Schlechta-Wssehrd, *Manuel Terminologique Français-Ottoman*, Vienne, Imprimerie

Law of Nations, Almanca’dan *Völkerrecht* ve *Staatenrecht* gibi kelimelerin de katılmasıyla, çevirilerde bir tutarlılık yakalanması giderek güçleşmiştir. Yirminci yüzyılın hemen başı itibariyle Şemseddin Sami’nin 1905 tarihli *Kamus-ı Fransevî*’sine bakarsak, orada “International” kelimesinin, *beynelmilel* olarak karşılandığı ve bugün uluslararası ilişkiler anlamında kullandığımız “*relations internationales*” için de şunların yer aldığını görürüz: “Düvel-i saire ile olan münasebat; münasebat-ı düveliye [başka devletlerle ilişkiler, devletlerin ilişkileri].”¹⁷ Millet ile devlet kavramları arasındaki bu geçişkenlik, milliyetçiliklerin ve ulus-devletin yükselmekte olduğu ve Osmanlı’nın bunu karşılamakta zorlandığı bir tarihsel dalgaya denk gelir. Osmanlı’da var olan millet anlayışının Batı’da gelişen millet kavramına yaklaşması ve nihayet örtüşmesi, bilindiği gibi uzun sürmüştür.¹⁸ Bu bakımdan, 19. yüzyıl sonlarında kurulan yükseköğretim kurumlarındaki derslerin adlarında bazen “mîle”, bazen “düvel”, bazen her ikisinin birden tercih edilmiş olması şaşırtıcı değildir.

19. yüzyılda yaşanan kavramsal bocalama içerisinde hukuk-ı düvel kavramının ağırlık kazanmaya başlamasının nedenlerinin başında Osmanlı’nın Avrupa siyaseti içerisindeki yerine dair meseleler gelmektedir. Bağımsızlık hareketleri, azınlık sorunları ve savaşlarla uğraşan Osmanlı’da Ali Şahbaz Efendi’nin ifadesiyle Avrupalılara karşı “hukukumuzu müdafaa” ve “memleketimizi müdahalat-ı ecnebiyeden vikaye [yabancıların müdahalesinden korumak]” için hukuk-ı düvel öğrenmek gerekir.¹⁹ Bu noktada erken dönem ders kitaplarının hemen hepsinde vurgulanan, 1856 Paris Antlaşması’na kadar, Avrupalıların Osmanlı’yı Avrupa’da gelişen devletler hukuku ailesinin bir üyesi saymamasıdır. Kaynaklar, bunda din ölçütünün belirleyici olduğunu vurgular: Avrupa ve Amerika kendi aralarında bir Hıristiyan “milletlerarası camia” kurmuşlardır ve Osmanlı devleti bunun dışında bırakılmıştır. Ali Şahbaz Efendi’ye göre Avrupalılar, hak kavramını Hıristiyanlığa tabi olanlar ve olmayanlar için ayrı ayrı değerlendirmektedir.²⁰ Dolayısıyla Osmanlı’ya farklı bakmaktadırlar. İlginç olan nokta, Darülislam-Darülharb ayırımının önemli yer tuttuğu Hanefi geleneğinde ilerleyen Osmanlı’nın yıllar sonra Avrupa’dan buna benzer bir ayrımla kendisinin karşılaşmasıdır. Ancak bu noktanın ders metinlerinde kıyaslandığına rastlamak pek mümkün değildir. Yalnız Hasan Fehmi Paşa, biraz daha dengeli bir yaklaşımla meselenin iki taraflılığını vurgu yapmıştır. Osmanlı devletinin de uzun süre kendini Avrupa hukuk-i düveli dışında tuttuğunu, şimdi de Avrupalıların benzer davrandığını söylemektedir. Paşa’ya göre Osmanlı 1856’dan sonra Avrupa hukuk-ı düvelini kabul etmiş ve ondan istifade etmeye başlamıştır.²¹ Bu konuda, Osmanlı müderrislerinin en fazla tepkisini çeken tezlerden biri, İskoç hukukçu James Lorimer’a aitti. 1870 ve 1880’lerde yayınlanan iki kitabında (*The Institutes of Law: A Treatise of the Principles of Jurisprudence as determined by Nature* ve *The Institutes of the Law of Nations: a Treatise of the Jural Relations of Separate Political Communities*), Lorimer, Osmanlı’nın din nedeniyle yarı medeni ve

---

Imperiale, 1870, s.119.

17 Şemseddin Sami, *Resimli Kamus-ı Fransevî*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1905, s.1285.

18 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken Yayınları, 1979, s.387.

19 Ali Şahbaz Efendi, *Mufassal Hukuk-ı Düvel*, Cilt 1, İstanbul, Bağdadlıyan Matbaası, 1324/1908, s.3.

20 İbid., s.15.

21 Hasan Fehmi Paşa, *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*, 1300/1884, s.7.

barbar bir uygarlık olduğunu söylüyor; medeni olmadığı için Avrupa hukuk-ı düvel dairesi dışında görülmesini temellendirmeye çalışıyordu.²² Örneğin Ali Şahbaz Efendi, buna karşı çıkıyordu.²³ Celal Nuri [İleri] Bey'in, 1330/1914 yılında yayınlanan *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel* kitabındaki sert dilde de benzer tepkisellik vardır:

Hukuk-ı düvel bir değil, ikidir. Biri bizim için, diğeri kendileri [Avrupalı] içindir. Avrupa vicdan ve insafı bir değil ikidir. Biri bizim yeis ve felaketimizden müyesser olmaz. [Roma'da aslanlara parçalatma ve izlemeye referansla] her Avrupalının kanında -tabii- biraz Romalılık kalmıştır... bir Avrupalının derisini azıcık kazıyınız bir ehli salıp [Haçlı] bulacaksınız.²⁴

Ahmet Reşit Turnagil'e göre ise aslında 1856 da değil, Lozan'a kadar Avrupa'nın yaklaşımında tam bir eşitler ilişkisi yoktur.²⁵ Cemil Bilsel de, 1940 tarihli *Devletler Hukuku* kitabının girişinde bu noktanın altını çizmektedir:

Ben Devletler Hukukunu 1898'de okumaya ve 1908'de okutmaya başladım. Okurken de okuturken de, bu hukukun bize tam tatbik edilmeyişinden ve bunun, ya yarı medenilik, barbarlık ile, ya hakimiyeti kavrayamayışımız ile izah edilmek istenilişinden büyük acı duydum. Bu acıyı duyduğumu sanıyorum. Bu acının öcü Lozan'da alındı.²⁶

Aslında Osmanlı müderrisleri, hukuk-ı düvelin Batı'da Grotius'tan itibaren gelişmiş olan bir "ilim" olduğunu teslim ediyorlardı. Tepki, buna rağmen Osmanlı'nın dışlanmasına odaklanıyordu. Yüksekokullar açıldıkça müfredata giren hukuk-ı düvel ve hukuk-ı milel dersleri, bu anlamda yalnızca "hariciye memurünü" yetiştirmek değil, Avrupa'nın tavrına karşı belli bir savunmacı tavrı da ifade ediyordu. Bu konudaki ilk kitabın yazarı Hasan Fehmi Paşa'ya göre Hukuk-ı düvel bilmemekten dolayı, "memleketimiz enva-ı müşkülata düçar olmuştur [çok zorluklar çekmiştir.]"²⁷ Derslerin bu iki alternatif adla ancak aynı içerikle organize edilmesini anlamlandırmaya gelince, burada da dışlama meselesinin altını çizeceğiz. Devletler hukuku alanında Avrupa'dan Osmanlı'ya yönelen dışlamanın din bazında olması, uluslararası ilişkilerin "hukuk-ı milel" ya da "hukuk-ı düvel"

22 James Lorimer, *The Institutes of Law: A Treatise of the Principles of Jurisprudence as Determined by Nature*, Edinburgh and London, William Blackwood and Sons, s.119. Ayrıca Ahmet Reşit, *Hukuku Umumiyei Düvel*, s.35; Ahmet Reşit Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, İstanbul, Kenan Matbaası, 1943, s.11.

23 Ali Şahbaz Efendi, *Mufassal Hukuk-ı Düvel*, Cilt 1, 1324/1908, s.15.

24 Celal Nuri [İleri], *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel*, İstanbul, Müşterekül Menfaa-i Osmanlı Şirketi Matbaası, 1330/1914, s.5.

25 Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, s.10-11.

26 Cemil Bilsel, *Devletler Hukuku: Giriş*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1940, s.VI.

27 Hasan Fehmi Paşa, *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*, 1300/1884, s.10. Osmanlı için 1940 yılında dahi aynı tespitin yapıldığını görüyoruz: "Devletler Hukuku bilmemekten en büyük zararı memleketimiz görmüştür." Bkz. Bilsel, *Devletler Hukuku*, s.VI; ayrıca Mehmed Cemil [Bilsel], *Hukuku Düvel, İkinci Kitap: Devletler Arasında Münasebat*, İstanbul, Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, 1934, s.1.

kavramları arasında bir fark gözetmeksizin öğretilmesinde etkin bir faktör olsa gerektir. Çünkü Osmanlı’da zaten din paradigması içinden gelişen bir millet algısı, bir millet sistemi anlayışı vardı. Dışlanan da, neticede “Devlet-i Aliye” idi. Dolayısıyla derslerin “hukuk-ı düvel” adıyla açılmasında da bir tutarsızlık yoktu. Birçok müderris, Osmanlı’nın hukukunu savunacak eleman yetiştirilmesine katkı için bu dersi verdiğini söylüyordu. Savunmacı bir tonun hâkim olduğu bu ifadelerde bir İslam devletinin korunması ve savunulmasından söz edildiğinden, derslerin adlarının hukuk-ı milel ya da düvel olarak tanımlanması ciddi bir tartışmayı gerektirmiyordu. Ancak zaman içerisinde eğitim sistemi ve alışkanlıklar, hukuk-ı düvel kavramının ağır basmasına yol açtı. 1912’de yayınlanan, Ahmet Salahaddin Bey’in *Hukuk-ı Beyneddüvelin Mukaddimatı, Nazariye ve Safabat-ı Tekamüliyesi* adlı kitabı hariç, 1908 sonrasında yayınlanan kitapların hemen hepsi hukuk-ı düvel başlığını taşımaktadır.²⁸

Cumhuriyetin hemen başlarında, 1924’te Milletler Cemiyeti’yle ilgili ilk ciddi çalışmayı yapan Cemil Bilsel, *Cemiyet-i Akvam: Suret-i Teessüsü, Mahiyeti, Vezaiifi, Teşkilatı, Misakı* adlı eserinin önsözünde, Avrupa’nın Osmanlı’ya karşı hukuk-ı düveli “riyakâr” bir şekilde kullandığı ancak bu durumun Lozan’dan itibaren artık geçerli olmadığını söyler.²⁹ Bu kitabın ilginç yönlerinden biri, Avrupa’ya bakışın dikkatli bir olumluluğa dönüştüğüne bir delil olması yanında, meselenin yazar tarafından açıkça “beynelmilel münasebat” yani uluslararası ilişkiler çerçevesine oturtulmasıdır. “Cemiyet-i Akvamı beynelmilel münasebatta ilmin çok büyük bir terakki hatvesi [ilerleme adımı]” olarak tanımlayan Bilsel’in söz ettiği ilim, hukuk-ı düveldir.³⁰ Bu anlamda, Cumhuriyet döneminde hukuk-ı düvel yani devletler hukukunun açıkça uluslararası ilişkiler bağlamına yerleştirildiği en eski eserlerden biri, Bilsel’in bu kitabıdır. Ahmet Reşit Bey’in [Turnagil] 1928’de Harp Akademileri’nde³¹ ve daha sonra kapatılmadan önce Darülfünun’da 1930-31 ve 1931-32 akademik yıllarında okuttuğu derslerin adı, “hukuk-ı umumiye-i düvel”dir. Aşağıda görüleceği gibi umumiye-i düvel ve hususiye-i düvel ayrımı 1908’den sonra oturmaya başlamış, nikâh ve tabiiyet benzeri kişilere özgü konular hususiyenin alanına bırakılmıştır. Ahmet

28 Bilsel, “Devletler Hukuku mu? Devletlerarası Hak mı?”, s.640. Örneğin Darülfünun’da ve Selanik Hukuk Mektebi’nde okutulan ders kitaplarının listesine bakılarak bu durum teyit edilebilir. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun*, 1, İstanbul, IRCICA, 2010, s.689-690, 694-695, 697, 699-701, 707. Bu arada Yusuf Akçura, *Sebilürreşad* dergisinde 1337/1921’de çıkan “Müslüman Kavimlerin Hukuk-ı Beynelmileline Dair” adlı makalesinde, şunları not etmiştir: “Avrupa akvamının manzume-i hukukiyesinde hukuk, birtakım aksama ayrılmıştır ve bu kısımlardan birisi beyneddüvel münasebatta hukuk ve vezaif-i mütekebileyi tayin eden kavaidin mecmuudur, bu şube-i hukukun ismi Osmanlı Türkçesine hukuk-ı beynelmilel, hukuk-ı beyneddüvel, yahut hukuk-ı düvel tabirleriyle tercüme olunmuştur.” Bkz. Akçuraoğlu Yusuf [Yusuf Akçura], “Müslüman Kavimlerin Hukuk-ı Beynelmileline Dair”, *Sebilürreşad*, Cilt 19, Sayı 482, 28 Mayıs 1337/1921, s.147.

29 Mehmed Cemil [Bilsel], *Cemiyet-i Akvam: Suret-i Teessüsü, Mahiyeti, Vezaiifi, Teşkilatı, Misakı*, İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şurekası, 1340/1924, s.3.

30 İbid., s.1.

31 Yalnızca rik’a el yazması halinde bulunan bu eserin temininde yardımcıları dolayısıyla Sn. Gülşah İlhan’a teşekkür ederim. Ahmet Reşit Bey, 1932 basımı ders notlarında 1928 tarihli bu notları gözden geçirip dili biraz daha Türkçeleştirmiş, anlatımı genişletmiş ise de iki eser arasında ciddi bir fark söz konusu değildir.

Reşit Bey de, devletlerin “beynelmilel cemaatin uzuvları” olduklarını, hukuk-ı umumiye-i düvelin bunlar arasındaki “münasebat” ile ilgilendiğini söyler.³² Ayrıca, açıkça “beynelmilel münasebat” ifadesi de kullanılmaktadır. Ancak Ahmet Reşit Bey, millet kavramının değil devlet kavramının devletler hukukunda esas olmasına taraftardır.³³

1933'te Darülfünun kapatılıp İstanbul Üniversitesi kurulduğunda hukuk-ı düvel dersinin adı Türkçeleştirilerek “Devletler Hukuku” yapıldı. Üniversitenin ilk rektörü olan Cemil Bilsel'in de bu alanda uzman olması, devletler hukuku kavramının sıklıkla kullanılarak oturmasına yol açacaktı. Ancak bu gelişme hemen olmadı. Aynı şeyden bahseden ama terimlerde farklılıklar taşıyan ders kitapları ve makaleler yayınlanmaya daha bir süre devam etti. Örneğin dönemin Türkçeleştirme ve Öz Türkçecilik akımlarının etkisiyle “arsulusal hukuk” terimi önerilmiştir. İstiklal Mahkemesi savcılığı ve CHP milletvekili yapmış olan Necipali Küçüka, 1937'de verdiği konferansın adını “Evrensel Amme Hukuku”³⁴ koymuş ve bir konferansta hukuk-ı düvel kavramı yerine “arsulusal hukuk” kavramının kullanılmasının daha doğru olacağını söylemiştir. Küçüka'ya göre Yunanlı hukukçu ve siyasetçi Nicolas Politis'in hukuk-ı düvele yaklaşımı,³⁵ artık hukuk-ı düvelden değil, “hukuk-ı beynelmilel”den yani “arsulusal hukuk”tan söz edilmesini gerektirmektedir. “Arsı” ön eki, “inter” kelimesi karşılığı olan “arası” kelimesinden bozmaydı.³⁶ Bu terim, sözlü olarak ilk kez Atatürk tarafından 9 Mayıs 1935 CHP Dördüncü Kurultayı açış konuşmasında, yazılı olarak da CHP 1935 Programında ve programın sözlüğünde yer almıştır. “Beynelmilel” kelimesinin karşılığıdır.³⁷ Bu terim, uzun süre tutunamamış, ancak birkaç yayında belirebilmiştir. Örneğin, Orhan Arsal'ın, 1937'de Triepel'den tercüme yaparken kullandığı başlık “İç Hukukla Arsulusal Hukuk Arasındaki Münasebetler”dir.³⁸ Bu arada, Orhan Arsal'ın hukuk-ı düvel kavramını Türkçeleştirmekle çok uğraştığını

32 Ahmet Reşit, *Hukuku Umumiyei Düvel*, s.9.

33 İbid., s.24-25.

34 Burada “evrensel” teriminin en erken kullanımlarından birini görüyoruz.

35 Küçüka, Politis'in görüşünü şu şekilde veriyor: “Hukuk-ı düvel, milletlerin kendi aralarında doğan bir tesanüd ve interdependence, mahsulüdür.” Bkz. Necipali Küçüka, *Evrensel Amme Hukuku*, Ankara, Hukuk İlmini Yayın Kurumu, 1937, s.9. Bu görüş, Leon Duguit'nin objektif solidarist hukuk görüşünün uluslararası çerçeveye uyarlanmasına dayanır. Nitekim Ethem Menemencioğlu, *Devletler Umumi Hukuku* kitabında, Politis'in Duguit'nin uyarlayıcılarından olduğunu söylemektedir. Bkz. Ethem Menemencioğlu, *Devletler Umumi Hukuku*, Cilt 1, İstanbul, Siyasal Bilgiler Okulu Yayınları, 1938, s.54.

36 Birol Şevki Tavlı, *Toplumsal ve İletişimsel bir Dönüşüm Uygulaması: Kemalist Türkiye'de Dil Devrimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s.149.

37 Mustafa Kemal Atatürk, “CHP Dördüncü Büyük Kurultayını Açarken, 9 Mayıs 1935”, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt 1, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1997, s. 399. Atatürk'ün bu konuşmasında “siyasa” kelimesinin ve “dış siyasa” ifadesinin de, belki de ilk kez kullanıldığını not etmek gerekir: “Cumhuriyetin dış siyasa da özenle götüğü amaç arsulusal barışı korumak ve güven içinde yaşamaktır”. İbid. Ayrıca bkz. Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s.100.

38 Heinrich Triepel, “İç Hukukla Arsulusal Hukuk Arasındaki Münasebetler”, Çev. Orhan Arsal, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 3, 1937, s.6-50.

ve farklı zamanlarda farklı çevirilere başvurduğunu görüyoruz. Nuri Adil müstear adıyla Arsal’ın, 1934’te Karl Strupp’tan yaptığı çeviride hukuk-ı umumiye-i düvel yerine “Güç Ara Kurulu” karşılığını kullandığını biliyoruz.³⁹ Yine Arsal, 1938’de ise Avusturyalı hukukçu Alfred Verdross’un bir makalesini çevirirken “Uluslar Arası Hukukunun Temeli” şeklinde o zamanlarda hukukta pek yaygınlaşmamış olan “uluslararası” kavramını kullanmıştır.⁴⁰ Uluslararası Hukuk kavramının bir kitap başlığında ilk kullanımı ise, 1937’de, Şilili hukukçu Alejandro Alvarez’in, çevirisi Nihat Erim ve Faruk Berkol tarafından yapılan *Modern Uluslar arası Hukukun Mucip Sebepleri* başlığını taşıyan kitabıdır.⁴¹ Burada verilen örneklerle rağmen, “international” karşılığı olmak üzere arsiulusal ve uluslararası kavramlarının o dönemde oturduğu söylenemez. Zaten “arsiusulal” kavramının ömrü çok kısa olmuş, “uluslararası” kavramı ise daha ziyade milletlerarası ve devletlerarası kavramlarıyla rekabete girmiştir.⁴²

Farklı başka referanslara bakmak gerekirse, hukuk-ı düvel kavramı yerine Suphi Nuri İleri, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi’nde verdiği derslerde, Arsal’a referansla “Güçler Arası Hukuku” kavramını önermiştir. Ders notlarında “arsiusulal” kelimesini de kullanan İleri, “Güçler Arası Hukuk” önerisini konunun içeriğinde yalnızca devletlerin değil, belirli bir güce sahip Milletler Cemiyeti gibi farklı kurumların da bulunmasına dayandırır.⁴³ Devlet dışı kurumların da devletler hukukunda aktörler olarak rolünün altını çizen Cemil Bilsel, *Devletler Hukuku* kitabının 1940 baskısında devletler hukuku yanı sıra “enternasyonal hukuk” kavramını da kullandığını söylemiştir.⁴⁴ Gerçekte de Bilsel, bu kitap boyunca “uluslararası ilişkiler” demeye çok yaklaşmış, “enternasyonal münasebetler” kavramını kullanmıştır.⁴⁵ 1939 yılında Reşat Nalbantoğlu, Gerhard Kessler’in yazısını tercüme ederken “Milli ve Milletler Üstü Hukuk” şeklinde Türkiye’de hiç yaygınlaşmayan bir kullanım örneği vermiştir.⁴⁶ 1945 öncesi çalışmalarda vurgulayacağımız son farklı kavram, “Devletlerarası Hak” kavramıdır. Uzun yıllar Adalet Bakanlığı yapmış olan Mahmut Esat Bozkurt, Ankara’da verdiği derslerin not-

39 Karl Strupp, *Devletin Kurucu Unsurları: 1933/34 Ders Senesi Notları*, Çev. Nuri Adil [Orhan Arsal], İstanbul, Ekspres Matbaası, 1934. Ayrıca bkz. Suphi Nuri İleri, *Güçler Arası Hukuku: Hukuku Düvel*, İstanbul, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, 1936, s. 6. Seha Meray, “Devletler Hukukunda Bazı Terim Meseleleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 11, Sayı 4, 1956, s.55.

40 Alfred Verdross, “Uluslararası Hukukunun Temeli”, Çev. Orhan Arsal, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 4, Sayı 13, 1938, s.137-138.

41 Alejandro Alvarez, *Modern Uluslar Arası Hukukun Mucip Sebepleri*, Çev. Nihat Erim, Faruk Berkol, İstanbul, Kader Basımevi, 1937.

42 Örneğin Nihat Erim’in Fransız hukukçu Louis Le Fur’dan yaptığı çevirinin başlığı, *Devletlerarası Amme Hukuku*’dur. Bkz. Louis Le Fur, *Devletlerarası Amme Hukuku*, Çev. Nihat Erim, Ankara, Maarif Vekâleti, 1942. Aynı kitabın aynı yıl çıkan Şinasi Devrin çevirisinin başlığı ise *Devletler Umumi Hukuku*’dur. Bkz. Louis Le Fur, *Devletler Umumi Hukuku*, Çev. Şinasi Devrin, Ankara, Adliye Vekillliği Neşriyatı, 1942.

43 İleri, *Güçler Arası Hukuku*, s.6-7.

44 Bilsel, *Devletler Hukuku*, s.9.

45 İbid., s.13.

46 Gerhard Kessler, “Milli ve Milletler Üstü Hukuk”, Çev. Reşit Nalbantoğlu, *Cemil Bilsel’e Armağan*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1939, s.227.

larını *Devletlerarası Hak: Hukuku Düvel* başlığı altında 1940 yılında bastırmıştır. Kitap, hukuk-ı düvel kavramının tarihiyle başlar ve Bozkurt, genelde Türkçe olmadığı için eski ya da yeni diğer kavramlara itiraz eder. Kant'ın kullandığı *Staatenrecht* kavramının en isabetli kavram olduğunu ve bunu da devletlerarası hak olarak karşılamak gerektiğini söyler.⁴⁷ Bu tutum, Cemil Bilsel ile bir polemik başlatmış ve Bilsel'in Bozkurt'a "Devletler Hukuku mu? Devletlerarası Hak mı?" şeklinde ayrıntılı bir cevap verdiği bir yazı yayınlamasına yol açmıştır.⁴⁸ Mahmut Esat Bozkurt'un önerdiği çevirinin yalnızca ilk kısmı tutunmuş, hemen hiçbir yazar hukuk kavramının yerine hak kavramını kullanmayı benimsememiştir. Cemil Bilsel'in bu alandaki akademik ağırlığı da onun kullandığı kavramların başkalarının tercih edilmesinde bir rol oynamıştır. Nitekim 1940 tarihli kitabında "bir Türk Devletler Hukuku olabilir mi?" diye soran Bilsel, bu soruya olumlu yanıt vermiş;⁴⁹ 14 Mayıs 1943'te kurulan Devletler Hukuku Türk Enstitüsü'nün de başına geçmiştir. 1957 yılında bu enstitünün adı Devletler Hukuku ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü'ne dönüştürülmüştür. Bu enstitü, kendisinden önce 1952'de kurulan ve *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*'ni çıkaran Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dış Münasebetler Enstitüsü ile birlikte, uluslararası ilişkilerin hem bir kavram hem de bir disiplin olarak yerleşmesini hızlandıracaktır.

Kurumsal Tarih (1859-1945)

Hukuk-ı düvel bir ders konusu olarak Osmanlı'da 19.yüzyıl sonlarında öğretilmeye başlamıştır. 1275/1859 tarihli Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi'nde öğretilecek "fenler" arasında "Hukuk-ı Mîlel" ve "Muahedat-ı Devlet-i Aliyye [Osmanlı'nın Antlaşmaları]" dersleri konmuştur.⁵⁰ Bu dersi okutmak üzere, Tercüme Odası'ndan Emin Efendi görev-

47 Mahmut Esat Bozkurt, *Devletlerarası Hak: Hukuku Düvel*, Ankara, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, 1940, s.4.

48 Bilsel, "Devletler Hukuku mu? Devletlerarası Hak mı?"

49 Bilsel'in gerekçelerini uzunca da olsa alıntılama fayda vardır: "Bu manada bir Türk Devletler Hukuku olabilir mi? Bu suale evet cevabını vermekte tereddüt etmeyeceğim. Türk Devletler Hukuku mektebinin farik vasıfları, bence bilhassa hakimiyetçi, müsavatchı, milliyetçi, himayeci, tahditçi, muahedelere riayetçi ve barışçı olmasında görünür." Bkz. Bilsel, *Devletler Hukuku*, s.123-124. Bilsel, hâkimiyetçi derken milli hâkimiyet prensibini; müsavatchı derken Lozan ve sonrasında, Milletler Cemiyeti'nde başka ülkelerle eşitliği anlatır. Milliyetçilikten kastı, ülkenin sınırlarını ve "ecnebi müesseselere" karşı pozisyonunu milliyetçilikle savunmaktır. Himayecilik, iktisadi anlamda "Avrupa'nın pazarı" olmaktan korunma prensibidir. Tahditçilik için, devletler hukuku kaidelerinin imtiyazlara doğru genişlemesine karşı olmayı kasteder. "Türkün ezeli şîarı", Bilsel'e göre sözünü tutmak ve antlaşmalara uymaktır. Barışçılık ise, "milletimizin barışa yürekte bağlılığı" anlamına gelmektedir. Bu satırların İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra yazıldığını hatırlatmak ve o dönem konjonktürü içinde milliyetçi olmakla birlikte sakin bir ton tutturulduğunun altını çizmek isteriz. Hâlbuki aynı yıl yayınlanan *Devletlerarası Hak* kitabında Mahmut Esat Bozkurt, "her Türk dışından tırnağına kadar silahlanmalıdır. Her Türk yürüyen bir silah olmalıdır. Barış böyle var olur. Böyle tutunur" demektedir. Bkz. Bozkurt, *Devletlerarası Hak*, s.23.

50 Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler: 1860-1949 M.M. ve S.B.O. Mezunları*, Ankara, Örnek Matbaası, 1954, s.17.

lendirilmiştir.⁵¹ Türkiye’de bu ders ilk olarak Emin Efendi tarafından verilmiştir. Aslen Bohemyalı olan, asıl adı Emil olup sonradan Müslümanlığa dönen ve Tercüme Odası’nda Almanca, İngilizce ve Fransızca okutan Emin Efendi, Abdülhamit döneminde 1879’da açılan Mekteb-i Hukuk’un da kurucu müdürüdür. Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye 1859’da kurulduğunda birçok dersi, bu arada “Hukuk-ı Milel” ve “Muahedat” derslerini vermekle de görevlendirilmiştir.⁵² Birinci Meşrutiyet döneminde, 1877’de kurum Mekteb-i Mülkiye-i Şahane’ye dönüştüğünde iki ders aynı adla korunmuştur.⁵³ Muahedat dersi 1800’lerin sonlarından itibaren ders programlarında ayrı bir ders olmaktan çıkmıştır.⁵⁴ Mülkiye’de 1882’den itibaren dersin adı, Hukuk-ı Milel olmaktan çıkıp Hukuk-ı Düvel’e dönüşmüş, bir anlamda Mekteb-i Sultanî’deki dersle uyumlu hale getirilmiştir. Hukuk-ı düvel adıyla 1299/1883’ten 1929’a kadar derslere giren hocalar; Ali Şahbaz Efendi, Mahmut Esat Efendi, Hamayak Hüsrevyan, Nusret [Metya], Mithat Bey, Zeki Mesut [Alsan], Cemil [Bilsel], Sıddık Sami [Onar] ve Reşat Bey’dir.⁵⁵ Bu dersin ilk hocalarından olan Ali Şahbaz Efendi’ye dair bazı detay bilgileri paylaşmak gerekirse, kendisinin öğrenci tarafından çok sevilen bir hoca olduğuna dair değişik hatıralar vardır. Burada bütün görebildiğimiz hatıraların ortak noktası hocanın not tuttururken “nazik” ya da İkinci Abdülhamit dönemi için sakıncalı olabilecek konulara girdiğinde gözlüğünü çıkarması ve o şekilde sınıfa yazdırmaksızın konuşmasıdır.⁵⁶ 1899 yılı mezunu Hüsnü Toköz’ün anılarına göre, Ali Şahbaz Efendi aslen Ermeni’ydi. Ermeni okullarında ve Fransa’da okumuş, sonra Müslüman olmuştu. Büyük Rus romancı Tolstoy’un Ali Şahbaz Efendi hakkında “*c’est un vieillard respectable qui a beaucoup d’érudition* [çok bilgili ve hürmete layık bir ihtiyar]” dediği ve bunun o zamanki gazetelerde yazıldığı da aktarılıyor.⁵⁷ Ahmet İhsan (Tokgöz)’ün hatıralarında da Ali Şahbaz Efendi’nin hukuk-ı düvel için şunları söylediği anlatılır: “Bu fenn-i bîpayanın [uçsuz bucaksız] kavaidi [kaideleri] pek çok olduğu halde daima ‘el hükmü limen galib’⁵⁸ kanun-ı tabisinden kurtulamamıştır.”⁵⁹ Hukuk-ı düvelin realist yorumuna dair bu ifadeye son bölümde döneceğiz.

İkinci Meşrutiyet devrinde 1909’dan itibaren müfredatta Hukuk-ı Düvel, Hukuk-ı Hususiye-i Düvel diye bir ayrışma ilk kez göze çarpmaktadır. Hukuk-ı hususiye-i düvel dersleri sırasıyla Yusuf Kemal Bey, Ahmet Bey, Nusret [Metya] Bey tarafından, cumhuriyet döneminde de Sıddık Sami [Onar], Ethem Menemencioğlu, A.Kemal Yörük, Arif

51 İbid., s.18.

52 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler: Mülkiye Şeref Kitabı*, Cilt 2, Ankara, Mars Matbaası, 1968-1969, s.920-922.

53 Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, s.35.

54 İbid., s.325.

55 İbid., s.298.

56 İbid., s.382.

57 İbid., s.384. Ayrıca bkz. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, s.945.

58 Arapça doğru okunuşu, “*el hükmü limen galebe*” olmalıdır. Arapçada, hüküm, galip gelenindir anlamına gelir. Uluslararası İlişkilerde Gerçekçi doktrin çerçevesinde tartışılan güçlünün haklı olduğu görüşünü çağrıştırmaktadır.

59 Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, s.945.

Hikmet Pamukoğlu ve Hikmet Belbez tarafından verilmiştir.⁶⁰ Mülkiye’de 1927 yılından 1940’ların sonuna kadar bir de “Diplomasi” dersine rastlıyoruz.⁶¹ Bu dersin hocaları, sırasıyla Reşat Bey, Ethem Menemencioğlu ve R. Nuri Drago olmuştur.⁶² Hukuk-ı düvel dersi 1911’den itibaren bu jenerik isimle anılmayıp, Hukuk-ı Umumiye-i Düvel ve Hususiye-i Düvel şeklinde bölünmüş ancak 1921’den itibaren 1936’ya kadar yine “Hukuk-ı Düvel” adına dönülmüştür.⁶³ 1927 değişiklikleriyle “hukuk-ı düvel” dersi, 3. sınıfta uzmanlık alanı ayrışmasında İdari ve Mali değil, “Siyasi Şube”de yer almıştır.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi sonrasında hukuk öğretimi için önce Mekteb-i Hukuk-ı Sultani (1874) ve sonra Mekteb-i Hukuk-ı Şahane (1880) kurulmuştur. 1900 yılında Darülfünun-ı Şahane kurulunca Mekteb-i Hukuk-ı Şahane buraya bağlanmış ve 1913’te İstanbul Darülfünunu adını alan yapının bir fakültesi olmuştur.⁶⁴ Mekteb-i Sultani’de 1876 nizamnamesine göre “Hukuk-ı Düvel ve Mîlel” ve “Muahedat” dersleri vardı.⁶⁵ 1878 Mekteb-i Hukuk-ı Şahane nizamnamesine göre ise “İlm-i Hukuk-ı Mîlel” ve “Muamelat-ı Ecnebiyeye Mûteallik Uhud ve Nizamât ve Mukavelat” dersleri veriliyordu.⁶⁶ Darülfünun’da 1900-1913 arası Hukuk-ı Düvel okutulmuş, 1913 sonrasında ise Mülkiye’dekine benzer şekilde hukuk-ı umumiye-i düvel, hukuk-ı hususiye-i düvel, uhud-ı atika olarak dersler çeşitlenmiştir.⁶⁷ 1919’da Darülfünun’un nizamnamesi yeniden düzenlendiğinde, şubelere ayrılma yoluna gidilmiş, “Ulum-ı Siyasiye ve Ulum-ı İktisadiye” şubesinde Hukuk-ı düvel (umumiye ve hususiye ve diplomasi), “Ulum-ı Adliye” şubesinde Usul-i Hususiye-i Düvel dersi verilmiştir. Bu ders yapısı, Cumhuriyetten sonraki ilk nizamnamede (1924) de aynen korunmuştur.⁶⁸ 1907’de Selanik’te açılan Mekteb-i Hukuk’ta da hukuk-ı düvel okutulmuştur. 1908-1933 yılları arasında hukuk-ı düvel’in hususiye kısmı Nusret [Metya] Bey, umumiye kısmı Ahmet Salahaddin ve Mehmed Cemil [Bilsel] Bey tarafından okutuluyordu.⁶⁹ 1927’de Umumiye derslerine Ahmet Reşit [Turnagil] Bey, 1928’de Muammer Raşit [Sevig] de girmeye başlamıştır.⁷⁰ Bu dönemde genelde öğrenci notu şeklinde “Talebe-i Hukuk Cemiyeti” tarafından bastırılan ders notu kitapları şu isimlere aittir:⁷¹ Ahmet Nesimi [Sayman], Ahmet Reşit [Turnagil], Ahmet Salahaddin, Ahmet Şuayb, Hamayak Hüsrevyan Efendi, İbrahim Hakkı Paşa, Mehmed Cemil [Bilsel], Mustafa

60 İbid., s.293.

61 Hasan Fehmi Paşa’nın *Telhis-i Hukuk-ı Düvel* kitabında diplomasi bir “fen” olarak tanımlanmıştır: “Fenn-i diplomasi.” Bkz. Hasan Fehmi Paşa, *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*, 1300/1884, s.98-104.

62 Çankaya, *Mülkiye Taribi ve Mülkiyeliler*, s.292.

63 İbid., s.332-338.

64 İhsanoğlu, *Darülfünun*, s.649-650.

65 Nuran Koyuncu, “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Sayı 3, 2012, s.173.

66 İbid., s.177.

67 İhsanoğlu, *Darülfünun*, s.651.

68 İbid., s.652-653.

69 İbid., s.670.

70 İbid., s.678.

71 İbid., s.687-703.

Reşid [Belgesay], Nusret [Metya]. Ayrıca Selanik Hukuk Mektebi’nde hukuk-ı düvel okutan Osman Sermet Bey’in ders notları da yayımlanmıştır.⁷²

Ankara’ya gelince; Aralık 1925’te kurulan Ankara Hukuk Mektebi’nde açılan dersin adı Hukuk-ı Düvel; ilk hocası da Cemil Bey [Bilsel] idi. Erken dönemde bu dersin umumiye kısmını Bilsel dışında, Mahmut Esat Bozkurt, Nihat Erim, Zeki Mesut Alsan; hususiye kısmını ise Nusret [Metya], Tevfik Kamil [Koperler], Hikmet Belbez vermiştir.⁷³ Dersin ilk yıllarına dair fikir sahibi olabilmek açısından elimizde 1926 yılında basılmış *Talebe Rehberi* vardır. Burada, dersin ilk hocası Cemil Bilsel için “Darülfunun müderrislerinden” notu düşünülmüştür.⁷⁴ Rehberde 1, 2, 3 ve 4. sömestr haftada 2 saat olmak üzere ders verildiği belirtilerek dersin içeriğine dair detaylı özet sunulmuştur. Birinci ve ikinci sömestrde “medhal [giriş]”, “hukuk-ı düvelin şahısları”, “devletler arasında münasebat”; üçüncü ve dördüncü sömestrlerde “devletler arasında mukavelat”, “hukuk-ı düvelde eşya”, “devletler arasında ihtilaflar ve bunların halli çareleri” okutulmuştur. Ders, aslında hukuk-ı umumiye-i düvel şeklindedir. Müfredatın ilgi çeken noktaları, içinde bulunulan dönem açısından son derece güncel konuları da içermesidir: “Muvazene ve milliyet nazariyeleri”, “beynelmillel uzuvlanma ve Milletler Cemiyeti” gibi. Ayrıca Türkiye bağlamı da müfredata sokulmuştur: “Büyük Türk inkılabının beynelmillel münasebata tesiri, Lozan muahedesi ve ehemmiyeti”. Hukuk-ı düvelin şahısları konusunda yalnızca devlet anlatılmıştır (“devletlerin doğuşu”, “devletlerin zevali” gibi). Devletler arasındaki ilişkilerde hükümdar, reis-i cumhur, hariciye vekilleri, elçiler, “diplomatlar ve diplomasi” aynı bu şekilde yer almıştır. Üçüncü ve dördüncü sınıf konuları arasında akitler, antlaşmalar, özellikle de Lozan üzerinde durulmuş; kara suları, “beynelmillel nehir”, açık denizler konuları işlenmiştir. Burada anlaşmazlık çözümü konuları anlatılırken “harp” bahsinin en sonlarda gelen minör bir konu haline dönüştüğünü vurgulamak gerekir.⁷⁵ Bu konuya da aşağıdaki bölümde döneceğiz.

Tematik Değişim ve Devamlılıklar

Yazının son bölümünde hukuk-ı düvelin temel kavramı olan devletin ele alınışının, siyasetin devletler hukukuyla bağlantılarının ne olduğunun, siyasi tarihin ve bu tarihte sıklıkla yer alan savaş konusunun devletler hukuku çalışmalarında değişen etkisinin üzerinde durulacaktır. İncelediğimiz dönemde hukuk-ı düvel, hukuk-ı umumiye-i düvel ya da devletler hukuku alanındaki eserlerin ortak noktasını, devlet kavramı, devletler arasındaki ilişkiler ve bunların üzerinde belirlemekte olan uluslararası kerte oluşturmaktadır. Osmanlı dönemi derslerinde devlete ilişkin tarifler, genelde özgün değil, Meringhac, Wheaton ve Calvo gibi farklı yabancı kaynaklardan mülhemdir.⁷⁶ Cemil

72 Osman Sermet Bey, *Selanik Mekteb-i Hukuk-ı Şahanesinde Tedris Edilen Hukuk-ı Düvel Dersleri*, Selanik, [y.y.], [y.y.]. El yazısı taş basım.

73 Ahmet Mumcu, *Ankara Adliye Hukuk Mektebi’nden Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’ne (1925-1977)*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977, s.251-275.

74 *Ankara Hukuk Fakültesi Talebe Rehberi, 1926-1927*, Ankara, Yeni Matbaa, 1926, s.17, 44.

75 İbid., s.45-46.

76 Yabancı kaynak kullanımı konusunda hukuk-ı düvel dersi hocalarının aşına olduğu literatürün çeşitliliği dikkat çekicidir. Yalnızca Fransız hukukçular değil, Alman, İngiliz, İsviçreli, İtalyan,

Bilsel'in Mekteb-i Hukuk'ta Hasan Fehmi Paşa'dan, sonra İbrahim Hakkı Paşa'dan, Mülkiye'de Ali Şahbaz Efendi'den ve Darülfünun'da Ahmet Salahaddin Bey'den arka arkaya derlediği tanımlara⁷⁷ bakılacak olursa, öncelikle bir bütünlükten söz edilemediği görülür. Hocaların tercihlerine göre tanımlar da değişmektedir. Dikkat çekici farklılıklar şunlardır: Hasan Fehmi Paşa "millet veya devlet" diyerek bu iki kavram arasında ayırım yapmamıştır. Ama bu konuda başkaları onun gibi düşünmez. *Medhal-i Hukuk-ı Beyneddüvel* adlı eserinde doğal hukuk doktrinini uzun uzun anlatan ve hem bireyler, hem devletler hem de milletler için "vezaif-i ahlakiye" bulunduğunu söyleyen İbrahim Hakkı Paşa'nın tanımındaki ahlak vurgusu da paylaşılmamıştır.⁷⁸ Devlet tanımında siyaset kelimesine yer vermek konusunda ise Ahmet Salahaddin Bey yalnızdır. Ortak olan nokta, vurgunun hemen tamamen devletler üzerine olmasıdır, yani Milletler Cemiyeti'nin henüz kurulmamış olduğu bir dönemde uluslararası ilişkilerde birbirine temas eden ana unsur devletlerdir.

Devletin tanımı, Cumhuriyet dönemi hocalarında da farklılıklar göstermeye devam edecektir. Hasan Fehmi Paşa'nın tam tersine Ahmet Reşit [Turnagil] Bey, 1932 notlarında millet ile devleti birbirinden ayırır ve "beynelmil münasebat" yani uluslararası ilişkilerden söz edilecekse bunun milletler değil, devletler arasında söz konusu olduğunu söyler. Açık bir devlet tanımı yapmayan Ahmet Reşit Bey, İsviçre'de üç millet var ama İsviçre devleti esas alınır der.⁷⁹ Milletler Cemiyeti'ni dahi, devletler hukukunda henüz bir "mahiyeti külliye [bütünsel mahiyet]" almadığından, uluslararası ilişkilerin ana referans noktalarından saymaz.⁸⁰ Ankara Hukuk Fakültesi'nden Mahmut Esat Bozkurt kendine özgü farklı bir yönelim çizerek, hukuk kelimesi yerine koyduğu "hak" kelimesini, "herhangi bir memlekette cari ekonomik sistemin formül halinde ifadesi" olarak tanımlar ve devlet

---

İspanyol, Portekizli, Amerikalı, Arjantinli, Şilili hukukçuların eserleri dahi bilinmekte ve kaynak olarak kullanılmaktadır. Örneğin 1908'de öğretilmeye başlayan hukuk-ı esasiye (anayasa hukuku) derslerinin Babanzade İsmail Hakkı ve Celaeddin Arif Bey gibi erken dönem hocalarında temel kaynak hemen her zaman Fransızlardır.

77 Hasan Fehmi Paşa'ya göre devlet şudur: "Millet veya devlet bir kanun altında müçtemi ve o kanunu icraya memur bir hükümete tabi olup âdât ve hissiyat ve menafî umumiyeleri bir olmak cihetiyle heyeti vahide milliye teşkil eden efraddır ki, mecmuu bir şahsî manevî addolunur". Bilsel, Ali Şahbaz Efendi'nin bu tanımdaki "âdât ve hissiyat" kelimeleriyle "milliye" kelimelerine derste itiraz ettiğini yazar. Onları çıkardıktan sonra kalan tanımı kabul edermiş. Ali Şahbaz Efendi'den ders almış olan Yusuf Akçura, hocasının Bonfils'teki millet tanımını kullandığını yazar. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 1979, s.387. İbrahim Hakkı Paşa, devleti "emniyet ve menafî mütakabilelerini kuva-yı mütehideleriyle muhafaza ve temin için birleşen ve maksatları ahlaka muvafık ve arazi muayyene üzerinde hakimiyeti haiz ve muayyen rüesaya malik olan heyeti beşeriyedir" şeklinde tanımlar. Ahmet Salahaddin Bey ise, "hakimiyet ve istiklale malik ve cemiyeti düvel içinde o suretle mütearif ve sabit ve müstemir bir ülkeye sahip ve siyaseti dahiliye ve hariciyesini bila dahli ecanip serbestçe bizzat sevkü idare eden ve bu teşkilatı dahiliyesi sayesinde gerek hukukunun istimalini gerek vezaifinin icrasını temine ehil olan bir şahsî manevidir" tanımını yapar. Bkz. Cemil Bilsel, *Devletler Hukuku: Devletler*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1941, s.15-16.

78 İbrahim Hakkı Paşa, *Medhal-i Hukuk-ı Beyneddüvel*, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303/1887a, s.49.

79 Ahmet Reşit, *Hukuku Umumiyei Düvel*, s.24-25.

80 İbid., s.27.

tanımını da buna uydurur: “Cari ekonomik sistem icabı olan hak telakkisinin organize edilmiş maddi bir varlığı, bir ifadesidir.”⁸¹ “Devletlerarası kamun”⁸² olarak ifade ettiği devletlerarası camiada devlet dışındaki oluşumları vurgulamaz.⁸³

Hâlbuki Cemil Bilsel, daha 1924’te Milletler Cemiyeti’ni “beynelmilel münasebat” açısından bir gelişme adımı sayarak onu da konuya katacaktır.⁸⁴ Ancak Bilsel, uluslararası ilişkilerde yalnız devleti merkez alan yaklaşımı savunmamaktadır. Devletler hukukunu tanımlarken kullandığı ifade şudur: “Devletler hukuku, enternasyonal camia üyelerinin ve bilhassa müstakil devletlerin birbirleriyle olan münasebetlerini idare eden hukuk kaideleridir.”⁸⁵ Bu tanım, Bilsel’in devlet dışındaki uluslararası oluşumları da içermek gayretiyle yaptığı bir tanımdır. Benzer gayreti, 1940 öncesinde Suphi Nuri İleri de göstermektedir. Hatta İleri, hukuk-ı düveli “Güçler Arası Hukuk” olarak Türkçeleştirme gayretinin mantığını da buna bağlamaktadır:

Mevzuumuz yalnız Devletlerden ve bunların karşılıklı hukuk ve vazifelerinden bahsetmeyip, Devlet olmayan arsiulusal kurum ve müesseselerden ve bunların gerek birbirleriyle ve gerek Devletler ve kişiler ile olan münasebetlerinden de bahseder, yani daha geniş ve geneldir. İşte bunun içindir ki bugün resmen Devletler Umumi Hukuku denilen ders ve bahse ait olan bu kitaba Güçler Arası Hukuk demeyi hakikate daha uygun buldum.⁸⁶

Devletin ne olduğunu anlatırken Duguit ekolünden Georges Scelle, Jean Devaux gibi isimlere sıklıkla yer veren İleri, sosyolojik realist geleneğin sık sık tekrarladığı toplumsal ihtiyaçlar ilişkileri, ilişkilerin düzenlenmesi gerekliliği devleti, devletlerin karşılıklı ihtiyaçlarının düzenlenmesi gereği de “uluslar ve ülkeler arası münasebetler[i]” doğurur, demektedir.⁸⁷ Aynı ekolden olan Ethem Menemencioğlu’nun devlete yaklaşımı da benzerdir.⁸⁸ Bilsel ve İleri gibi, Menemencioğlu için de uluslararası ilişkilerde yalnız devletler yoktur. Ancak devletler umumi hukukunu Bilsel gibi de tanımlamaz ve Duguit’ye daha sadık bir ifadelendirme ile “beynelmilel heyetin” bizzat varlığından doğan düsturların düzenlenmesine ilişkin kaideler bütününe işaret eder.⁸⁹

Hukuk-ı düvel ya da devletler hukuku alanı, devlet kavramını ve zaman içinde devlet dışı oluşumları içine katarken, siyasetten de uzak düşmemiştir. Yine Osmanlı son döneminden 1945’e bir panorama ile konuya yaklaşalım. İbrahim Hakkı Paşa’nın

81 Bozkurt, *Devletlerarası Hak*, s.9, 13.

82 Bozkurt, kamu değil “kamun” terimini kullanmaktadır.

83 İbid., s.24.

84 Mehmed Cemil [Bilsel], *Cemiyet-i Akvam: Suret-i Teessüsü, Mahiyeti, Vezaiifi, Teşkilatı, Misakı*, İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şurekası, 1340/1924, s.1.

85 Bilsel, *Devletler Hukuku: Giriş*, s.5. Bilsel’in 1941’de basılan eserinde yaptığı devlet tanımı şudur: “Belli topraklar üzerinde kendisine müstakil teşkilat vermiş insan topluluğudur.” Bkz. Cemil Bilsel, *Devletler Hukuku: Devletler*, s.17.

86 İleri, *Güçler Arası Hukuku*, s.5-6.

87 İbid., s.10.

88 Menemencioğlu, *Devletler Umumi Hukuku*, s.6-9, 30.

89 İbid., s.39.

Medhal-i Hukuk-ı Beyneddüvel’inde, hukuk-ı beyneddüvel, “ulum-ı siyasiyenin en mu-tena-bihi [seçkini]” olarak karakterize edilmiştir.⁹⁰ Girişte yazdığı bu ifadeye rağmen İbrahim Hakkı Paşa, özeldede siyaset kavramı üzerinde durmamış ve devletlerarası hukuku yine “ilm-i hukuk” ailesi içerisine yerleştirerek incelemiştir. Yani siyaset, anlatılan konuya içkindir ancak kitapta izlenen sistematik, hukuk sistematığıdır. Siyasetle hukukun bu yakın fakat sessiz teması, Hasan Fehmi Paşa’nın *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*’inde de görülür. 1856’dan beri Avrupa hukuk-ı düvelinden faydalanmaya başlayan Osmanlı için “ulum-ı siyasiyenin de talimi ve vesaitinin istikmalî [tamamlanması]” gerekirken, bu meselenin hala “kûşe-i nisyanî [unutulmuş bir köşede]” kaldığını söyleyen Hasan Fehmi Paşa için, devletler hukuku bu anlamda siyasetin uzağında değildir. Bu hukuku öğretmek, “umur-ı siyasiye” için önemlidir diyen Hasan Fehmi Paşa’nın kapitülasyonlar konusunu bir ders kitabında ilk işleyen kişi olduğunu da not edelim.⁹¹

Cumhuriyet dönemindeki kitaplara bakıldığında, bunlardan bazılarının devletler hukuku ile siyaset arasında bir bağ kurmadığını görmekle beraber, başka birçok eserde de Osmanlı son döneminde yapıldığından daha belirgin bağlantılar kurulduğunu görüyoruz. Örneğin, Zonguldak CHP milletvekili Şinasi Devrin, 1942 yılında Le Fur’dan yaptığı çevirinin önsözünde şunu söylemektedir:

Kaldı ki devletler hukuku kaidelerinin yanı başında bir de, her şeyden önce millî menfaat, emel ve ihtiraslardan ilham alan siyaset vardır. Devlet adamları, memleketlerin hayati menfaatleri mevzubahis olunca, hareketlerini ancak bu neviden amiller üzerine tanzim ederler; bu suretle hak ile tatbikat arasında ayrılıklar olabilir.⁹²

Bu pasajda ifade edilen görüş, devletler hukuku ile siyasetin aslında birbirinden uzak olmadığı, ancak “hayati menfaatler” söz konusu olunca aralarına bir mesafe girebileceğidir. Ankara Siyasal Bilgiler Okulu hocalarından Ethem Menemencioglu ise “hayati menfaatler” ve hayati olmayan menfaatler ayrımını yapmaz. Siyaset, her zaman devletler hukukunun içindedir. Menemencioglu, siyaset ile devletler hukuku arasındaki ilişki konusunda en belirgin bağlantıları kuranlardan biridir. 1938 tarihli *Devletler Umumi Hukuku* ders notlarında hem “politik” hem de “siyaset” kelimesini birbirinden ayırmaksızın sık sık kullanan Menemencioglu, “politik” derken bunun “hukukun teknik bir yardımcısı” olduğunu söyler. Aynı yerde, “politik” kavramı için Menemencioglu’nun yaptığı tanım şudur:

Muayyen bir cemiyetin vardığı bir tekamül devresinde fertler arasındaki münasebetlerden binefsihi [bizzat] doğan vaziyetlerin, istikbale müteveccih inkişafı [geleceğe yönelik gelişimleri] yolunda en iyi tanzimini ve işleme-sini temine yarayan usuldür.⁹³

90 İbrahim Hakkı Paşa, *Medhal-i Hukuk-ı Beyneddüvel*, s.3.

91 Hasan Fehmi Paşa, *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*, s.8, 10. Ayrıca bkz. Şinasi Devrin, Louis Le Fur, *Devletler Umumi Hukuku*, s.III.

92 Şinasi Devrin, Louis Le Fur, *Devletler Umumi Hukuku*, s.II.

93 Menemencioglu, *Devletler Umumi Hukuku*, Cilt 1, s.XVII.

Duguit ve takipçisi George Scelle’den ilham alındığı belirgin olan bu tanımın yanına Menemencioğlu’nun devletler hukuku tanımını koyarsak, devletler hukukunu, siyasetin dışında değil, onun ülke üstü bir kertesi olarak gördüğünü tespit edebiliriz: “Devletler umumi hukuku milli muhitlerden müteşekkil beynelmilel heyetin mahzı mevcudiyetinden [varlığının özünden] doğan düsturlarla bu düsturların tatbikini tanzim eden kaidelelerin heyeti mecmuasıdır [toplamıdır].”⁹⁴

Ulusal düzeyde bireyler arası ilişkilerden doğan düsturların, ulus üzerinde ise uluslararası ilişkilerden doğan düsturların uygulanmasını söz konusu eden Menemencioğlu için, siyaset ile devletler hukuku arasında tür değil derece farkı görülmektedir. Nitekim, kitabın ikinci cildinde “Sulh Muahedeleri ve Devletlerin Siyaseti” başlıklı bir bölüm vardır ve Versailles antlaşmasından sonraki dönem anlatılırken seçilen başlık “Avrupa’da Yanlış Siyaset”tir, Avrupa devletler hukukunda yanlışlar vb. değildir.⁹⁵

Seha Meray tarafından 1945 öncesi yayınlar arasında en nitelikli eser olarak değerlendirilen⁹⁶ Cemil Bilsel’in *Devletler Hukuku* kitabında da –Menemencioğlu’ndaki kadar ön planda ve belirgin değilse de—Siyaset Bilimi ve siyaset, önemli bir yer bulabilmiştir. Bilsel diyor ki:

Siyaset, genel olarak, devlet ilminin tatbiki kısmıdır. Yani devletlerin birbirleriyle veya dahildeki münasebetlerinde takip ettikleri hareket tarzından, bu münasebetleri sevk ve idare sanatından ibarettir. Biz burada enternasyonal münasebetlere taalluk eden [ilgili] siyasetten, yani, Devletler Hukukuna tatbiki usulünden bahsedeceğiz.⁹⁷

Dikkat edilecek olursa, Bilsel, siyasetin yerini tanımlarken devletler arasında bir tür, devlet içinde ise başka bir tür siyaset bulunduğunu söylemiyor. “Birbirleriyle veya dahildeki” ifadesinde kullanılan “veya” bağlacı, bunu göstermektedir. Siyaset ve devletler hukuku, birbirlerine “mütakabil tesirler” yaparlar yani, birbirlerini karşılıklı etkilerler.⁹⁸ Bunun, içeriyi etkileyen siyaset, dışarıyı etkileyen siyaset diye ayrılması söz konusu değildir. Siyasetin devletler hukukundaki uygulama usullerini incelemek, “enternasyonal münasebetler” yani uluslararası ilişkilerle ilgili siyaseti çalışmak, incelemek demektir. Bambaşka bir siyaseti çalışmak anlamına gelmez. Zaten Bilsel, dünyada devletler hukuku çalışmalarında uzun süre rastlanan ve erken Cumhuriyet dönemi hemen bütün eserlerde görülen “monist nazariye” (birinci kuram)- “düalist nazariye” (ikinci kuram) tartışmalarında birinci kurama daha yakın duruyor ve devletler hukuku ile iç hukukun birbirinden tamamen ayrı dinamiklerle açıklanmasına da karşı çıkıyordu.⁹⁹ İncelediğimiz diğer kitaplar arasında siyaset ya da

94 İbid., s.39.

95 Menemencioğlu, *Devletler Umumi Hukuku*, Cilt 2, s.166 vd.

96 Bkz. Meray, “Türkiye’de Özellikle”, s.58.

97 Bilsel, *Devletler Hukuku: Giriş*, s.85.

98 İbid., s.88.

99 İbid., s.72-77. İç hukuk ve devletler hukukunun düzenleri tamamen ayrıdır; esasen iki ayrı hukuk düzeni vardır ve bunların kuruluş ve işleyişinde devletlerin iradesi ön plandadır diyen düalist kuramın ana temsilcisi Alman hukukçu Heinrich Triepel’dir. İradeci doktrini reddede-

Siyaset Bilimiyle Devletler Hukuku arasında açıktan ve belirgin ilişkilendirme yapmayan eserler, Ahmet Reşit [Turnagil] Bey'in *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel* (1928 ve 1932), Suphi Nuri İleri'nin *Güçler Arası Hukuku* (1936), Mahmut Esat Bozkurt'un *Devletlerarası Hak* (1940) kitaplarıdır.

Siyaset-devletler hukuku ilişkisini takip edebildiğimiz bir diğer alan, kitapların birçoğunda yer alan tarih anlatılarıdır. Osmanlı on dokuzuncu yüzyılından 1945'e kadar olan dönemde derslerde işlenen konularda "tarih-i hukuk-ı düvel" adıyla anlatılan siyasi tarih de ilginç bir gelişim çizgisi izlemiştir. Siyasi tarih anlatıları zaman içinde ağırlık kazanmıştır. En eski ders kitabı olan Hasan Fehmi Paşa'nın kitabında (1884), bir tarihçe yer almıyor. Yalnızca kapitülasyonların tarihsel bağlamda anlatıldığı bir "memalik-i Osmaniye'de imtiyazat-ı ecnebiye" bölümü vardır.¹⁰⁰ Ancak yukarıda değinildiği gibi, bu bölüm müfredata ilk kez dahil olması açısından önemlidir. Paşa, Arjantinli hukukçu Carlos Calvo'nun yediye ayırdığı¹⁰¹ tarihsel devirleri 3-4 sayfada özetleyip geçmiştir.¹⁰² Selanik'te ders veren Osman Sermet Bey'in 1908 tarihli *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel* kitabının küçük bir kısmında siyasi tarihe yer verilmiştir.¹⁰³ Ali Şahbaz Efendi'nin kitabında da durum benzerdir. Tarih, "tarihçe-i uhud" bölümünde anlatılmakta, ancak kapitülasyonlardan ibaret bırakılmamaktadır. Belirgin bir dönemlendirme yoktur.¹⁰⁴ Cemil Bilsel ve Ahmet Salahaddin Bey'in çevirdiği Henry Bonfils-Paul Fauchille kitabında ve ders kitabını Bonfils ve Fauchille'den özet şeklinde hazırlayan Mahmut Esat Efendi'nin¹⁰⁵ 1910 tarihli *Hukuk-ı Düvel*'inde de tarihsel bir anlatı hiç yer almamaktadır. Ancak İbrahim Hakkı Paşa'nın 1887'de basılmış olan kitabı, Türkiye'de bu alanda tarihsel bir çerçeve içerisinde uluslararası ilişkiler anlatan ilk kitaptır. Kitabın başlığı, *Tarih-i Hukuk-ı Beyneddüvel*'dir.¹⁰⁶

---

rek, iç hukukla devletler hukuku arasında sıkı bağlar bulunduğunu, neticede sosyal hayattan türeyen, devlet ve sonrasında devletin üzerine çıkan uluslararası camiyı aynı hukuk mantığıyla değerlendirme yanlısı olan yaklaşım, monist kuramdır. Bunun temsilcileri arasında Georges Scelle, Nicolas Politis, Hans Kelsen ve Louis Le Fur bulunmaktadır. Bu görüşler arasındaki tartışmaların yetkin bir özeti için Charles Crozat'nun 1950 tarihli *Devletler Umumi Hukuku* kitabını öneriyoruz. Bkz. Charles Crozat, *Devletler Umumi Hukuku*, Cilt 1, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1950, s.74-83.

100 Hasan Fehmi Paşa, *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*, s.171-223.

101 Calvo'nun ayrımı şöyledir: En eski zamanlardan 476'ya, 476-1648, 1648-1713 Utrecht antlaşması, 1713-1763 Paris ve Hubertusburg Antlaşmaları, 1763-1789, 1789-1815, 1815'ten günümüze. Bkz. Bilsel, *Devletler Hukuku: Giriş*, s.185. Calvo'nun 1868'de Paris'te İspanyolca olarak *Derecho Internacional Teórico y Práctico en Europa y América* başlığıyla basılan eseri, doğrudan doğruya tarihe başlamaktadır. Calvo'yu, 1870-1872 yıllarında basılan Fransızcasından okuyarak takip ettiğini söyleyen Hasan Fehmi Paşa'nın tarih konusuna girmemesi ilginçtir. Bkz. Hasan Fehmi Paşa, *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*, s.11; Carlos Calvo, *Derecho Internacional Teórico y Práctico en Europa y América*, Paris, Amyot, Durand et Pedone-Lauriel, 1868, s.4-61.

102 Bilsel, *Devletler Hukuku: Giriş*, s.184.

103 Osman Sermet Bey, *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel*, Selanik, Ortolo Çarsoda Asri Matbaası, 1324/1908, s.35-68.

104 Ali Şahbaz Efendi, *Mufassal Hukuk-ı Düvel*, s.370-485.

105 Burada Mahmut Esat Seydişehrî olarak da bilinen Mahmut Esat Efendi'den (1856-1918) söz edilmektedir; Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943) ile karıştırılmamalıdır.

106 İbrahim Hakkı Paşa, *Tarih-i Hukuk-ı Beyneddüvel*, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303/1887b.

Kitapta anlatılan tarih, “ezmine-i mütekaddimeden [en eski zamanlardan]” o dönem için çok yeni bir gelişme olan 1878 Berlin Antlaşması’na kadar gelmektedir. Başka bazı tarih kitaplarında olduğu gibi, belirli bir dönemlendirme yapılmış; Romalılar döneminden Westfalya’ya, Westfalya’dan Fransız Devrimi’ne, Fransız Devrimi’nden 1878’e kadar gelinmiştir. Ancak İbrahim Hakkı Paşa, genelde Batı kaynaklarının tarihlendirmesini izlemesine rağmen “İslamiyet” ve “Devlet-i Osmaniye’nin zuhuru” bölümlerini de katmıştır.¹⁰⁷

Siyasi tarih konusuna ilişkin inceleyebildiğimiz en eski dönem kitaplarına bakarak yapabileceğimiz iki temel yorum var. Birincisi, tarihsel yaklaşım, en eski ders kitaplarında fazla yer almamıştır. Bunun başlıca nedeni, hukuk-ı düvelin aslında hukuk-ı umumiye-i düvel olarak genelde “nazariyata” ait (yani kuramsal meselelerin sunulduğu) bir alan olarak kodlanmasıdır. Dolayısıyla siyasal gelişmeler tarihi çoğu zaman bunun organik bir parçası olarak görünmemektedir --ki örneğin Ahmet Reşit Bey, bu yaklaşımı ciddi bir eksiklik olarak kabul ederek eleştirir.¹⁰⁸ İkinci olarak da şunu söyleyebiliriz ki anlatıldığı kadarıyla hukuk-ı düvel tarihi, bir siyasi tarihtir. Bu siyasi tarih de yalnızca harici ya da dış politikaya dair siyasal gelişmelerden ibaret değildir. Örneğin, Amerikan İç Savaşı, Fransız Devrimi gibi gelişmeler de ele alınmış, bunlar anlatılırken iç dinamikleri dış dinamiklerden ayırttırmaya yönelik sistematik bir gayret gösterilmemiştir. Bu yaklaşım sonraki kitaplarda da görülebilir.

Ahmet Reşit Bey [Turnagil]’in 1930-31 akademik yılı Darülfünun ders notlarının başlığı, *Hukuku Umumiyei Düvel: Tarihçe ve Menabi Kısmı*’dır. Hukuk-ı düvel tarihini, tarihsel bir “tekamül” yani evrim süreci olarak anlatan Ahmet Reşit Bey, eski zamanlardan Roma’nın yıkılışına, buradan Westfalya’ya, Westfalya’dan Fransız Devrimi’ne İbrahim Hakkı Paşa’nın dönemlendirmesini izlemiş, ancak o noktada 1789’dan 1815’e bir başka bölüm eklemiş, 1815’ten zamanımıza diyerek tamamlamıştır.¹⁰⁹ Aynı yaklaşımı 1936’da Suphi Nuri İleri de göstermiş, ancak o daha da ayrıntıya girerek 1815-1856, 1856-1914 ve 1914’ten 1936’ya bölmüştür.¹¹⁰ Ahmet Reşit Bey’in 1932 notlarında bölümlendirmeler iyice artmış ve on farklı devirden söz edilir olmuştur.¹¹¹ 302 sayfalık kitabın 220 sayfası tarihsel anlatıya ayrılmıştır. Bu anlatıda devletler arası ilişkiler ve antlaşmalar ön plana alındıysa da bunları iç siyasal gelişmelerden çok özel bir soyutlama gayreti yoktur.

Ahmet Reşit Bey’in tersine, Mülkiye hocalarından Ethem Menemencioğlu’nun iki ciltlik *Devletler Umumi Hukuku* kitabında (1938) tarihsellik geri plandadır. Menemencioğlu, tıpkı Hasan Fehmi Paşa ya da Osman Sermet Bey gibi sınırlı bir dönem ele alır. O zaman için güncel bir tavırla, Milletler Cemiyeti sonrasına yoğunlaşır.¹¹² Tarihsellik konusunda en metodik yaklaşımı Cemil Bilsel izlemiştir. Devletler hukukunu “kaidelerin ve hadiselerin ilmi” de sayan Bilsel, kendi dönemlendirmesini

107 İbid., s.26-58.

108 Ahmet Reşit, *Hukuku Umumiyei Düvel*, s.63.

109 Ahmet Reşit [Turnagil], *Hukuku Umumiyei Düvel: Tarihçe ve Menabi Kısmı*, İstanbul, [Darülfünun] Hukuk Talebesi Cemiyeti Neşriyatı, 1930-1931, s.31-33.

110 İleri, *Güçler Arası Hukuku*, s.17, 24, 35, 47, 54, 65, 86.

111 Ahmet Reşit, *Hukuku Umumiyei Düvel*, s.61-284.

112 Menemencioğlu, *Devletler Umumi Hukuku*, Cilt 2, s.V-VII.

yaparak dört devir tespit eder: En eski zamanlardan 1648'e, 1648'den 1815'e, "Viyana muahedesi'nden Büyük Harp sonuna kadar 1815-1919, daha doğrusu 1815-1923", son olarak da "yeni sulh muahedeleriyle başlayan devir."¹¹³ Bilsel'in anlatısında Türkler ve İslamiyet'e de yer verilmiştir.¹¹⁴ 1923'te biten bölümlendirme, yabancı kaynaklarda o yıl bitirilmemektedir. Burada Bilsel'in Cumhuriyet ve Lozan'ı içerecek bir müdahale yaptığı anlaşılmaktadır. Aynı Ahmet Reşit Bey'de olduğu gibi antlaşmalar ön planda olmakla beraber, iç siyasete tamamen kapalı olmaya çalışmamaktadır. Anlatılan bir siyasi tarihtir. Zaten Cemil Bilsel'in en meşhur eseri olan *Lozan* hatırlanacak olursa, bu iki ciltlik eserde metodik bir iç politika-dış politika ayrımı yapılmamıştır.¹¹⁵ Cumhuriyet döneminde *metodik* bir dış politika yazımına girişmiş en erken isimlerden biri Yusuf Hikmet Bayur'dur. Bayur'un 1938 tarihli *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti* adlı kitabında *bilinçli* bir ayrım yapılmış ve anlatımda dâhili değil, "harici" olarak tanımlanan olaylara değinilmiştir.¹¹⁶

Özetle, Uluslararası İlişkiler disiplini tarihinde hukuk-ı düvel ya da devletler hukuku adı altında geçen uzun dönem boyunca siyasi tarih, konunun bir parçası olmuştur. Cumhuriyet sonrasında devletler hukuku kitaplarında siyasi tarihin kapladığı alan, Cumhuriyet öncesine göre belirgin bir şekilde fazladır. İlgili her kitap, mutlaka tarih içeriyor demek istemiyoruz; ama incelediğimiz kadarıyla ağırlığı artan belirgin bir tarihsel yaklaşım söz konusudur. Anlatılan siyasi tarih, genelde hukuk-ı düvel tarihi olarak anlatılmış, referans kitaplar genellikle Batılı olduğundan ağırlık Batı'daki gelişmeler, antlaşmalar, önemli siyasi dönemeçler olmuştur. Osmanlı'yı görünür kılmama, Türkleri ve yer yer de İslamiyet'i bu tarih içine eklemeye gayretleri Cumhuriyet döneminde çok net görülebilir. En önemli konulardan biri de, anlatılan siyasi tarihin, bir diplomasi tarihi, dış politika tarihi ya da bir "harici münasebat" tarihi olarak anlatılmamış olmasıdır. Elbette ki konu aslen hukuk olduğundan antlaşmalar ağırlık kazanmıştır ancak iç meselelere karşı metodik bir kapalıktan da söz edilemez.

İncelediğimiz kitaplarda anlatılan siyasi tarihte antlaşmalara yapılan vurgu kadar savaş temasının da yoğun bir şekilde karşımıza çıktığını görüyoruz. Ancak ikinci bölümün sonunda belirttiğimiz gibi, savaş meselesi bakabildiğimiz kaynaklarda özellikle Milletler Cemiyeti'nin kuruluşundan itibaren Osmanlı son dönemindeki merkezi yerini kaybetmiştir. Cumhuriyet öncesi Avrupa kaynaklarında olduğu gibi uzun süre Osmanlı'da da, Calvo'nun "Estado de Paz" ve "Estado de Guerra" ayrımı takip edilmiş, bu kavramlar "hal-i harb" ve "hal-i sulh" olarak karşılanmıştır.¹¹⁷ Ancak bu ayrım, Osmanlı dönemi kitaplarında çok belirgin iken, sonrasında kaybolmuştur. Bu bölümde incelenecek olan son tema, budur.

113 Bilsel, *Devletler Hukuku: Giriş*, s.186.

114 Türkleri devletler hukuku tarihinde belirginleştirme gayretinin en net görülebileceği eser, Mahmut Esat Bozkurt'un *Devletlerarası Hak* kitabıdır (1940). Ayrıca 438 sayfalık kitabın 374 sayfası tarihtir.

115 Mehmed Cemil [Bilsel], *Lozan*, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şurekası, 1933.

116 Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk İnkılabı Tarihi Enstitüsü, 1938, s.63.

117 Calvo, *Derecho Internacional*, s.82, 426.

Mekteb-i Hukuk, Darülfünun ve Mülkiye’de okutulan Osmanlı son dönem hukuk-ı düvel ders kitaplarıyla karşılaştırıldığında, Cumhuriyet döneminin hemen başlarından itibaren savaş temasının merkezi bir konu olmaktan çıkması önemli bir değişiktir. Çünkü Osmanlı dönemi kitaplarında, barış hukuku ve savaş hukuku şeklinde bölümlendirmek geleneğe dönüşmüş gibiydi. Dahası, savaşın kalıcılığı da öngörülmüştü. Örneğin 1898’de Ali Şahbaz Efendi’nin vefatından sonra Mekteb-i Mülkiye’de on yıl Hukuk-ı Düvel dersini veren Mahmut Esat Efendi, öğrenci hatıralarından öğrendiğimiz kadarıyla şu sözleri sık sık tekrarlamış: “Dünyadan harp kalkmayacaktır; hayat mücadeleden ibarettir; cihad kıyamet gününe kadar bakidir.”¹¹⁸ Dolayısıyla Ankara Hukuk Mektebi’nde savaşa çok sınırlı bir yer veren Cemil Bilsel’in tutumu, sıradan bir tutum sayılamaz. Ancak Bilsel’in kendisi de bu noktaya bir süreç içerisinde gelmiştir. Henry Bonfils’in yazdığı ve Paul Fauchille’in katkılarıyla bir ortak yayına dönüşen *Manuel de Droit International Public (Droit des Gens)* (1898) adlı kitabı¹¹⁹ Ahmet Salahaddin Bey ile birlikte 1325-1328/1909-1912’de Cemil Bilsel çevirmişti. Bu kitapta “hukuk-ı harb” ciddi bir hacim tutmaktadır.¹²⁰ Zaten Ahmet Salahaddin Bey bu çevirinin 1325/1909 tarihli ilk kısmına yazdığı önsözde, “hukuk-ı düvel, hukuk-ı harb ve hukuk-ı sulh olmak üzere” iki eşit kısma ayrılır demektedir.¹²¹ Yine Bilsel, 1923 yılında *Sulhta ve Harbde Hukuk-ı Düvel* adlı bir kitap yayınlamış ve Osmanlı’dan beri devam eden geleneği sürdürmüştü. Ancak 1924’te Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti) üzerine iki kitap çıkaran Bilsel’in bu yeni örgüte yönelik ilgisi, sonraki derslerinde savaş konusunu geri plana atmıştır.

Cemil Bilsel’in kendi çevirdiği ve savaş hukuku meselelerinin ağırlıklı olduğu bir kitaptan, Ankara Hukuk’ta savaşın arka plana itildiği bir noktaya gelmesi genellenebilir mi? Hukuk-ı Harp, Hukuk-ı Sulh ayrımı, barıştan yana ağır basacak şekilde İbrahim Hakkı Paşa’nın *Medhal-i Hukuk-i Beyneddüvel* kitabında ağırlıklı bir yer taşır.¹²² Hasan Fehmi Paşa’nın *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*’inde ya da Ali Şahbaz Efendi’nin *Mufassal Hukuk-ı Düvel* kitaplarında, konu akışı tamamen bu ayrıma dayandırılmıştır. Darülislam ve Darülharb’i çağırıştırarak yaptığı ayırmda, Ali Şahbaz Efendi, devletleri “dost ve düşman” olarak ayırır ve devletlerarası ilişkileri “hal-i sulh” ve “hal-i harb” olarak ikiye böldüğünden bu şekilde bir Hukuk-ı Harb ve Hukuk-ı Sulh yaklaşımı benimsediğini söyler.¹²³ Dahası, genel bir girişten sonra, Hasan Fehmi Paşa’nın 500 sayfalık kitabında Hukuk-ı Sulh, 272 sayfa, Hukuk-ı Harb 171 sayfa tutar.¹²⁴ Ali Şahbaz Efendi’nin kitabının ilk cildi, giriş bölümü sonrasında “Hukuk-ı Sulh” olarak başlıklandırılmıştır; 2. cilt ise he-

118 Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, s.1023, 1031-1032.

119 Mahmut Esat Efendi, Mülkiye’de okuttuğu 1910 tarihli *Hukuk-Düvel* kitabında bu eseri temel aldığı ifade etmektedir. Bkz. Mahmut Esat Efendi, *Hukuk-ı Düvel*, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1326/1910, s.2.

120 Bkz. Henry Bonfils ve Paul Fauchille, *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel: Hukuk-ı Harb*, çev. Mehmed Cemil [Bilsel], Dersaadet, Kiteon Bedrosyan Matbaası, 1328/1912, özellikle 5. Kısım.

121 Bkz. Ahmet Salahaddin, Henry Bonfils ve Paul Fauchille, *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel: Medhal*, çev. Ahmet Salahaddin, İstanbul, Matbaa-i Jirair Kiteon, 1325/1909, s.4.

122 İbrahim Hakkı Paşa, *Medhal-i Hukuk-ı Beyneddüvel*, 1303/1887a, s.86-136.

123 Ali Şahbaz Efendi, *Mufassal Hukuk-ı Düvel*, Cilt 1, s.57.

124 Hasan Fehmi Paşa, *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*, s.496-497.

men en başından “Hukuk-ı Harb” olarak başlamaktadır.¹²⁵ 1915-1916’da Mahmut Esat Efendi’nin Mekteb-i Hukuk’ta okuttuğu Tarih-i İlm-i Hukuk dersinde de aynı ayrımlar vardır: “Bugün hukuk-ı düvel namı altındaki şube-i ahkam başlıca sulh ve harb ile me-rasimden ve diplomasi teamülatıyla [pratikler] muahedattan tereküp eder.”¹²⁶ Avrupa ve dünyanın o döneminde belki de sürpriz olmayan bu ayrımların Milletler Cemiyeti kuru-luşu sonrasında Türkiye’de yayınlanan kitaplarda silikleşmesi önemli bir değişimdir.

Osmanlı son döneminin birçok devletler hukuku kitabında, Arapça *el hükmü li-men galebe* [hüküm, galip gelenindir] prensibi tartışılmakta bunun hala aşılamadığından söz edilmektedir.¹²⁷ İbrahim Hakkı Paşa ise bu prensibin devletler hukukunun varlığını reddetmek isteyenlerin bir argümanı olduğunu vurgular.¹²⁸ Cemiyet-i Akvam’ın kuruluşu, anlaşılan *el hükmü limen galebe* prensibine bir darbe olarak algılanmış olmalı ki, 1920’lerde savaşı meşrulaştırabilecek bu prensip önemini kaybederken, Türkiye’de cumhuriyetin ilk yıllarındaki kitaplarda da savaşın, devletler hukukunun merkezi bir konusu olduğu yönün-deki kabul ortadan kalkmıştır. Mesela Ahmet Reşit [Turnagil] Bey’in 1928’de Darülfünun ve Harp Akademileri’nde verdiği ders notlarına bakılacak olursa, hiçbir şekilde hukuk-ı harb/hukuk-ı sulh ayrımı göze çarpmaz.¹²⁹ Ahmet Salahaddin Bey’in aksine, Ahmet Reşit Bey’in kullanıldığı ayırım, harp ve sulh değil; daha teknik olan “umumiye” ve “hususiyet” ayırımıdır.¹³⁰ 1924’ten Birleşmiş Milletler’in kuruluşuna kadar olan dönemde taradığımız ilgili kitaplarda artık hukuk-ı harp ve hukuk-ı sulh şeklinde bir ayırım görülmemektedir.¹³¹ İkinci Dünya Savaşı sırasında çıkan kitaplarda dahi bu ayrıma geri dönülmemiştir.

Sonuç Yerine

Uluslararası İlişkiler disiplininin uzak tarihine ilişkin bu çalışma, esasen konuya ilişkin boşluğu doldurmaya yönelik bir adımdır. Burada disiplinin uzak tarihi 1945’e kadar ele alınmıştır. Karşımıza çıkan hukuk-ı düvel ve hukuk-ı umumiye-i düvel, ya da bugünkü söyleyişle devletler hukuku ve devletler umumi hukukudur. Yaklaşım olarak, mümkün olduğunca hukuk-ı düvel ders kitapları izlenmiştir. Elde bulunan 1884 tarihli en eski ders kitabından 1945’e kadar derslerde kullanılan kitapların çoğu incelenmiştir. Hukuk-ı düvel kavramının geçirdiği değişiklikler hem ders notlarından hem de müfredat değişikliklerinden takip edilmiştir. En eski metinlerde savaş ve barış hukuku olarak ikiye ayrılan yaklaşımın sürece içerisinde özellikle Milletler Cemiyeti’nin kuruluşundan sonra kaybol-

125 Ali Şahbaz Efendi, *Mufasssal Hukuk-ı Düvel*, Cilt 1, s.58 ve Cilt 2, Dersaadet, Matbaa-i Jirar Kiteon, 1324/1908, s.2.

126 Mahmut Esat Efendi, *Tarih-i İlm-i Hukuk*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1331-32/1915-6, s.30.

127 Ahmet Salahaddin, Henry Bonfils ve Paul Fauchille, *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel*, 1325/1909, s.6. Ayrıca Ali Şahbaz, Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, Cilt 2, s. 947.

128 İbrahim Hakkı Paşa, *Medhal-i Hukuk-ı Beyneddüvel*, s.67.

129 Ahmet Reşit [Turnagil], *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel*, y.y, Harb Akademisi Matbaası, 1928.

130 Ahmet Reşit [Turnagil], *Hukuku Umumiye-i Düvel*, 1932, s.11-12.

131 İleri, *Güçler Arası Hukuku*, s.3; Menemencioglu, *Devletler Umumi Hukuku*, Cilt 1, s.V-IX; Bozkurt, *Devletlerarası Hak*, 1940.

duğu tespit edilebilmektedir. Yine eski metinlerden itibaren uluslararası ilişkilerin, tek nesnesi devlet olan bir öğretim alanı olmaktan çıkarak zaman içinde değişime uğradığı görülmektedir. Uluslararası ilişkilerin devlete ait ilişkilerden ibaret olmadığına dair görüş dönemin tüm hocalarınca benimsenen ortak bir tavır olmasa da Cumhuriyet döneminde özellikle Cemil Bilsel’in çalışmalarıyla birlikte oturmaya başlamıştır. Siyaset, sistematik bir iç siyaset-dış siyaset ayrımı yapılmadan devletler hukuku konusunun içinde yer almış ve benzer bir tavır ders kitaplarında “devletler hukuku tarihi” olarak anlatılan siyasi tarihe de yansımıştır. Son olarak, bu yazıda kavramsal tarih yaklaşımına yapılan vurgunun da altını çizmek gerekir. Makalenin ilk kısmını oluşturan kavramsal tarih bölümü, yalnızca Uluslararası İlişkiler disiplininin Türkiye’deki gelişme tarihini öğrenmek isteyenlere malzeme sağlamak için değil; aynı zamanda kavramsal tarih yaklaşımının olanaklarını da görebilmek açısından önemlidir. Sadece disiplinin adı üzerinde dahi çok uzun yıllar tartışmalar yaşanmış olduğunu hatırlarsak, kavramsal tarih perspektifinin disiplinin iç gelişimini anlama açısından verimli bir alan açtığını söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*, Cilt 6, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1974.
- Akçuraoğlu Yusuf [Yusuf Akçura]. “Müslüman Kavimlerin Hukuk-ı Beynelmileline Dair,” *Sebilürreşad*, Cilt 19, Sayı 482, 28 Mayıs 1337/1921, s.147-150.
- Ali Şahbaz Efendi. *Mufassal Hukuk-ı Düvel*, Cilt 1, İstanbul, Bağdadlıyan Matbaası, 1324/1908.
- Ali Şahbaz Efendi. *Mufassal Hukuk-ı Düvel*, Cilt 2, Dersaadet, Matbaa-i Jirar Kiteon, 1324/1908.
- Alvarez, Alejandro. *Modern Uluslar Arası Hukukun Mucip Sebepleri*, çev. Nihat Erim, Faruk Berkol, İstanbul, Kader Basımevi, 1937.
- Ankara Hukuk Fakültesi Talebe Rehberi, 1926-1927*. Ankara, Yeni Matbaa, 1926.
- Atatürk, Mustafa Kemal. “CHP Dördüncü Büyük Kurultayını Açarken, 9 Mayıs 1935”, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt 1, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1997.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk İnkılabı Tarihi Enstitüsü, 1938.
- [Bilsel], Mehmed Cemil. *Cemiyet-i Akvam, Suret-i Teessüsü, Mahiyeti, Vezaiifi, Teşkilatı, Misakı*, İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şurekası, 1340/1924.
- [Bilsel], Mehmed Cemil. *Lozan*, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şurekası, 1933.
- [Bilsel], Mehmed Cemil. *Hukuku Düvel, İkinci Kitap, Devletler Arasında Münasebat*, İstanbul, Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, 1934.
- Bilsel, Cemil. “Devletler Hukuku mu? Devletlerarası Hak mı?”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 6, Sayı 4, 1940a, s.631-644.
- Bilsel, Cemil. *Devletler Hukuku, Giriş*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1940b.
- Bilsel, Cemil. *Devletler Hukuku, Devletler*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1941.
- Bonfils, Henry ve Paul Fauchille. *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel, Medhal*, çev. Ahmet Salahaddin, İstanbul, Matbaa-i Jirair Kiteon, 1325/1909.
- Bonfils, Henry ve Paul Fauchille. *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel, Hukuk-ı Harb*, çev. Mehmed Cemil [Bilsel]), Dersaadet, Kiteon Bedrosyan Matbaası, 1328/1912.
- Bozkurt, Mahmut Esat. *Devletlerarası Hak, Hukuku Düvel*, Ankara, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, 1940.
- Calvo, Carlos. *Derecho Internacional Teórico y Práctico en Europa y América*, Paris, Amyot, Durand et Pedone-Lauriel, 1868.
- Crozat, Charles. *Devletler Umumi Hukuku*, Cilt 1, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1950.
- Çankaya, Ali. *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, 1860-1949 M.M. ve S.B.O. Mezunları*, Ankara, Örnek Matbaası, 1954.
- Çankaya, Ali. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Mülkiye Şeref Kitabı*, Cilt 2, Ankara, Mars Matbaası, 1968-1969.
- Hasan Fehmi Paşa. *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1300/1884.
- İbrahim Hakkı Paşa. *Medhal-i Hukuk-ı Beyneddüvel*, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303/1887a.

- İbrahim Hakkı Paşa. *Tarih-i Hukuk-ı Beyneddövel*, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303/1887b.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Darülfünun*, 1, İstanbul, IRCICA, 2010.
- [İleri], Celal Nuri. *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Dövel*, İstanbul, Müşterekü'l Menfaa-i Osmanlı Şirketi Matbaası, 1330/1914.
- İleri, Suphi Nuri. *Güçler Arası Hukuku, Hukuku Dövel*, İstanbul, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, 1936.
- Kessler, Gerhard. “Milli ve Milletler Üstü Hukuk” çev. Reşit Nalbantoğlu, *Cemil Bilsel’e Armağan* içinde, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1939, s.227- 234.
- Khadduri, Majid. *The Islamic Law of Nations, Shaybani’s Siyar –Siyarül Kebir*, Baltimore, Johns Hopkins University, 1966.
- Koyuncu, Nuran. “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Sayı 3, 2012, s.163-183.
- Küçükca, Necipali. *Evrensel Amme Hukuku*, Ankara, Hukuk İlmini Yayım Kurumu, 1937.
- Le Fur, Louis. *Devletlerarası Amme Hukuku*, çev. Nihat Erim, Ankara, Maarif Vekaleti, 1942.
- Le Fur, Louis. *Devletler Umumi Hukuku*, çev. Şinasi Devrin, Ankara, Adliye Vekilliği Neşriyatı, 1942.
- Lorimer, James. *The Institutes of Law, A Treatise of the Principles of Jurisprudence as Determined by Nature*, Edinburgh and London, William Blackwood and Sons, 1880.
- Mahmut Esat Efendi. *Hukuk-ı Dövel*, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1326/1910.
- Mahmut Esat Efendi. *Tarih-i İlm-i Hukuk*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1331-32/1915-6.
- Menemencioglu, Ethem. *Devletler Umumi Hukuku*, cilt 1 ve cilt 2, İstanbul, Siyasal Bilgiler Okulu Yayınları, 1938.
- Meray, Seha. “Devletler Hukukunda Bazı Terim Meseleleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 11, Sayı 4, 1956, s.52-73.
- Meray, Seha. “Türkiye’de Özellikle Son Yirmi Yılın Devletler Hukuku Yayınlarına Toplu bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, No, 4, 1965, s.55-91.
- Mumcu, Ahmet. *Ankara Adliye Hukuk Mektebi’nden Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’ne (1925-1977)*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977.
- Münif Paşa. *Medhal-i İlm-i Hukuk*, İstanbul, Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, 1299/1883.
- Osman Sermet Bey. *Selânik Mekteb-i Hukuk-ı Şabanesinde Tedris Edilen Hukuk-ı Dövel Dersleri*, Selânik, [y.y.], [y.y.]. El yazısı taş basma.
- Osman Sermet Bey. *Hukuk-ı Umumiye-i Dövel*, Selânik, Ortolo Çarsoda Asri Matbaası, 1324/1908.
- Özel, Ahmet. *İslam Hukukunda Ülke Kavramı, Darülslam, Darülharb*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2011.
- Parla, Taha. *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.
- Schlechta-Wssehrd, Ottokar. *Manuel Terminologique Français-Ottoman*, Vienne, Imprimerie Imperiale, 1870.
- Serahsi, Ahmed. *Mebcut*, Cilt 10, Der. Mustafa Cevat Akşit, İstanbul, Gümüşev Yayınları, 2008.
- Strupp, Karl. *Devletin Kurucu Unsurları, 1933/34 Ders Senesi Notları*, çev. Nuri Adil [Orhan Arsal], İstanbul, Ekspres Matbaası, 1934.

- Şemseddin Sami. *Resimli Kamus-ı Fransevi*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1905.
- Triepel, Heinrich. “İç Hukukla Arsiulusal Hukuk Arasındaki Münasebetler,” çev. Orhan Arsal, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt 3, 1937, s. 6-50.
- Tavlı, Birol Şevki. *Toplumsal ve İletişimsel bir Dönüşüm Uygulaması, Kemalist Türkiye’de Dil Devrimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, 2013.
- Tunalı, Ayten Can. “Hasan Fehmi Paşa”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 46, 2009, s.71-87.
- [Turnagil], Ahmet Reşit. *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel*, [y.y.], Harb Akademisi Matbaası, 1928. El yazısı taş basma.
- [Turnagil], Ahmet Reşit. *Hukuku Umumiye-i Düvel, Tarihçe ve Menabi Kısmı*, İstanbul, [Darülfünun] Hukuk Talebesi Cemiyeti Neşriyatı, 1930-1931.
- [Turnagil], Ahmet Reşit. *Hukuku Umumiye-i Düvel*, İstanbul, [Darülfünun] Hukuk Fakültesi Neşriyatı, 1932.
- Turnagil, Ahmet Reşit. *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, İstanbul, Kenan Matbaası, 1943.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken Yayınları, 1979.
- Ülman, Haluk. “Türkiye’de Siyasi Tarih Yazıcılığı ve Siyasi Tarihçilerimiz”, *Türkiye’de Siyasi Tarihin Gelişimi ve Sorunları Sempozyumu* içinde, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2006, s.23-48.
- Verdross, Alfred. “Uluslararası Hukukunun Temeli,” çev. Orhan Arsal, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 4, Sayı 13, 1938, s.137-208.

Summary

The history of International Relations discipline has not been adequately studied in Turkey. Uncovering that history is a task that requires one to go back to the nineteenth-century Ottoman Empire, to the inauguration of the Mülkiye, to be exact. The disciplinary history of international relations from 1859 to the end of the second World War is first of all the history of curricula and teaching. To that end, we have focused on both the institutional history and the textbooks professors used in teaching the courses. This focus has taken us to employ an approach where identifying curricular changes and the teaching staff went hand in hand with the conceptual history of the discipline. Actually we have started from the conceptual history of the discipline and paid close textual attention to the changes and continuities in the meaning attached to concepts such as “international” and “international relations.” We have uncovered several changes regarding the name of the courses: *Hukuk-ı milel* (literally, law of nations); *hukuk-ı dövel* (literally, law of states); *hukuk-ı beyneddövel* (literally, interstate law); and *devletler hukuku* (literally, again, interstate law). These variations were actually efforts to render the terms “droit international” or “international law” into first, Ottoman Turkish then modern Turkish. It also showed that the disciplinary history of international relations must be sought in the discipline of international law.

The inconsistencies attended to the name of the discipline in the past also corresponded to how the Ottoman and republican Turkish professors placed the Empire and later, the Turkish state in the modern world in the middle of international political turbulence. Introductions of early textbooks were marked by a defensive overtone where professors usually complained about European attitudes of leaving the Ottoman Empire out of the framework of international law. The same attitude could also be observed in textbooks of the early Republican period where professors underlined why learning international law was important to defend the international position of the young Turkish Republic.

The institutional history of the discipline is a story of expansion. What started at the Mülkiye quickly spread to other higher educations. When the Republic was established all existing higher education institutions had a course in international law. The article provides detailed information on who was teaching where at each period until 1945. During the Republican period we have made a conscious effort to highlight the developments in both Ankara and Istanbul, as this will be important for future research on subsequent history of the international relations discipline.

By 1945, where we ended the current research, the course did not yet take the name of international relations. However, from the nineteenth century onwards, the content was actually all international relations. Upon closer look at the textbooks, it became possible to identify which foreign sources, or écoles, the professors actually subscribed to. It is interesting to note that professors of international law courses displayed a significant breadth of knowledge on the foreign sources, which were not limited to books written by Europeans. In the Ottoman period, some textbooks were translations whereas others were summaries of foreign textbooks. However, professors made some, albeit modest, contributions themselves in introductions, in periodization, and especially by adding a chapter or more on issues that were relevant to the Ottoman Empire at the time, such as capitulati-

ons. As we arrive the Republican period, we start to observe that summarizing of foreign textbooks subsided, though not to the point of disappearance. What remained was more or less the influence of an école, for instance, the objectivist law école of Léon Duguit, Nicolaos Politis and Georges Scelle in the textbooks of Prof. Ethem Menemencioglu. More importantly, a close attention to textbooks from the Ottoman period onward made it possible to underline thematic continuities and changes. We have shown whether and how professors used history in teaching international law. In doing so, we uncovered the foreign sources that inspired, or directly led to, the periodization of history of international relations in the textbooks. We have also spent an effort to observe how professors of law understood the state and politics, and how these concepts were integrated in teaching the subject matter of the discipline. Although we have been able see serious changes regarding the perception of the state, there was a significant continuity in that the textbooks were not structured around a division between “internal affairs” and “foreign affairs.” The general approach of the professors were by and large not to distinguish internal and external politics. One important division that survived a long time was the division of the textbooks into *hukuk-ı sulb* (law of peace) and *hukuk-ı harb*. Our study revealed that this approach significantly disappeared from teaching international relations after the formation of the League of Nations.